

Rec. 22.8.23

62

TEPILE 5
(TU'UTU'UNI 84A(2))

KI HE FALE ALEA 'O TONGA
NUKU'ALOFA
TONGA

**FANONGONONGO 'A E TAUMU'A KE FAKAHOKO HA FOKOTU'U KI HA PALOTI KE
FAKAMALOLOO'I 'A E PALEMIA**

Ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga

OKU 'OU FAKA'APA'APA MO FAKAHA KO AU 'OKU OU FAKAMO'ONI HINGOA 'I LALO, 'oku ou fakaha heni 'a e taumu'a ke fakahoko ha Fokotu'u ki he Fale Alea 'o Tonga ke fakahoko ha paloti ke Fakamalooloo'i 'a e Palemia ko Siaosi Sovaleni

Hon 'Aisake Valu Eke

22 - 8 - 2023

'Aho

'I HE FALE ALEA 'O TONGA
NUKU'ALOFA
TONGA

FOKOTU'U KE FAKAHOKO HA PALOTI KE FAKAMALOLOO'I 'A E PALEMIA

Fokotu'u Fika 7B/2023

Ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga

'OKU MAU FAKA'APA'APA MO FAKAHA KO KIMAUTOLU 'OKU FAKAMO'ONI HINGOA 'I LALO, 'oku mau fokotu'u atu ki he Fale Alea 'o Tonga ke fakamaloloo'i 'a e Palemia ko Hon. Siaosi Sovaleni koe'uhi ko e ngaahi makatu'unga 'oku ha atu 'i lalo.

Talateu

Ko hono fokotu'u 'i he Konisitutone 'a e kupu 50B ki he "Paloti ki hono Fakamalolo'i 'o e Palemia" ko e konga mahu'inga ia 'i he liliu fakapolitikale fo'ou ne tau kamata talu mei he ta'u 2010 ki hono fakapapau'i 'a e pule lelei pea pehe ki he taliui 'a e pule'anga mo e Palemia 'i he fakahoko fatongia ki he lelei 'o e kakai 'o e fonua. Ko e fatongia ki hono sivilisi'i 'o e fakahoko fatongia 'a e pule'anga 'oku tataki 'e he Palemia 'i he kaveinga 'o e pule lelei 'oku fakafatongia'aki ia 'a e hou'eiki fakafongia 'o e Fale Alea. Ko e fatongia mahu'inga 'eni mo mafatukutuki koe'uhi kuopau ke fua tautau 'a e fakahoko fatongia 'a e Palemia pe 'oku iai ha 'uhinga malohi mo mahu'inga ke makatu'unga ai ha fokotu'u ki hano fakamalolo'i. 'I he fakahoko 'o e fokotu'u ko 'eni kuopau ke fai 'a hono fakakaukau'i fakapotopoto 'o makatu'unga 'i he lelei pe kovi ki he fonua 'o ka fakahoko ha liliu 'o e pule'anga ki ha Palemia fo'ou.

Hili hono vakai'i faka'auliliki 'o e ngaue 'a e pule'anga talu mei he 'aho 21 'o Novema 2021 'o a'u mai ki he 'aho ni, 'oku mau tui 'i he loto faka'apa'apa 'oku fakapotopoto pea mo leleiange ki he fonua ke fakahoko 'a e fokotu'u ko 'eni fakatefito 'i he ngaahi makatu'unga mahu'inga 'oku fakahaa'i 'i lalo koe'uhi pe ko e lelei fakalukufua 'o e fonua.

KO E NGAAHI MAKATU'UNGA ke fakamaloloo'i ai 'a e Palemia ko: Hon. Siaosi Sovaleni.

Makatu'unga 1: Ko hono fakalele 'a e kautaha Vakapuna Lulutai talu mei he 22 Sune 2020 pea kuo 'osi 'a e ta'u 'e taha 'oku kei kau pe 'a e Hou'eiki Minisita he Poate ko e kau talekita, pea 'ikai ngata ai 'oku te'eki ke fakakau 'i he Lao ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga 'a e kautaha ko 'eni pea 'oku

fehu'ia leva 'ene lele 'i he taimi ni pea mo hono falala'anga mo e tu'unga fakalao.

Na'e fokotu'u pea lesisita 'a e Kautaha Vakapuna Lulutai 'i he 'aho 22 Sune 2020 ko e kautaha fakalotofonua, pea ko e 'osi 'eni 'a e ta'u 'e memei tolu (3) 'oku kei kau pe 'a e Houeiki Minisita 'o e Kapineti ko e kau talekita 'i he kautaha ko eni 'a e pule'anga. Pea 'ikai ke ngata ai 'oku te'eki ke fai ha ngaue ia 'e he Pule'anga lolotonga ke fakakau mai 'a e Kautaha Vakapuna Lulutai ki he lisi 'o e ngaahi kautaha 'oku kau ki he ngaahi kautaha pisinisi 'a e puleanga 'oku fiema'u 'i he Kupu 5(1) 'o e Lao ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga. Pea 'i he'ene pehe 'oku lele 'i tu'a Lao pe 'a hono fakalele 'a e kautaha ko 'eni 'a e pule'anga.

Ko e taimi 'oku fokotu'u ai ha Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga 'oku ua (2) 'a e Lao ke fai pau (comply) ki ai, 'a ia ko e Lao ki he Ngaahi Kautaha (Companies Act) pea mo e Lao ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga pea kuo pau ke lesisita mo fakakau 'a e Kautaha Pisinisi 'a e Puleanga ki he ongo lao ko ia he taimi pe 'oku fokotu'u ai koe'uhi ke nofo malu 'i he founga ngaue mo e tu'utu'uni ngaue mo e taliui ki he kau mau 'inasi pea mo e kakai oku felave'i mo ia pe (Public Interest he ko e inasi 'o e Pule'anga i he Kautaha) 'oku 'i he ongo lao ko 'eni. Pea ke 'oua 'e nofo 'i tu'a lao he'e lava ke faitu'utu'uni ta'efakalao mo ta'efakapotopoto 'a kinautolu 'oku nau 'i he Poate 'a e Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga ko ia, pea pehe foki e 'ikai ke taliui ki he Fale Alea mo e Kakai 'o e fonua 'oku 'o nautolu 'a e pa'anga pea mo hono vakai'i 'a 'ene malu mo 'ene ngaue lelei'aki.

Ko e Lao 'a e Ngaahi Kautaha (Companies Act) 'oku ne lau 'a e kautaha ko e kautaha taautaha (private company) pea 'oku 'i ai 'ene fakangatangata 'a 'ana ki he ngaahi fakamatala ke tuku atu ki tu'a ki he Fale Alea mo e kakai felave'i mo e ngaahi me'a 'oku fakahoko 'e he kau talekita pea mo e pisinisi ko ia 'o hange ko e Kautaha Lulutai 'oku lolotonga ngaue pe he malumalu 'o e Lao 'o e Ngaahi Kautaha. Pea 'oku fe'unga pe ia mo e pisinisi taautaha (private shareholders) ka 'oku ikai te ne feau 'e ia 'a e fiema'u taliui 'oku fiemau ke fakahoko ki he Fale Alea mo kakai fonua. Ko e 'uhinga ia 'a hono fokotu'u 'a e Lao ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga he 'oku 'i ai 'a e fiema'u makehe ia ki ai o hange ko e fiema'u ke nofo 'a e kautaha 'i he tokangaekina 'e he Potungaue Ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga (Ministry of Public Enterprises), pea pehe mo e fiema'u ke fakahoko ki he Fale Alea 'a ene ngaue 'oku fakahoko 'i he ta'u takitaha 'o tatau pe 'a e ngaue fakapa'anga pea mo e ngaahi tu'utu'uni ki he 'ene fakahoko fatongia.

Ko hono tuku pe 'a e Kautaha Vakapuna Lulutai 'i he malumalu 'o e Lao ki he Ngaahi Kautaha kae te'eki ke fakahu mai ke kau 'i he Lao 'o e Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga 'oku toitoi mai leva 'a e Pule'anga 'i he Lao 'o e Ngaahi Kautaha ke fai 'a e ngaahi tu'utu'uni mo e fengaue'aki ai mo e Pule'anga 'oku 'ikai 'ata ki tu'a 'o hange kuo hoko ki he fakatau vakapuna fo'ou ko 'eni ki he Twin Otter 'o 'ikai ke fakaha mai ke 'ilo'i 'e he Fale Alea, pea a'u pe ki hono fufuu'i 'o 'ikai fakakau mai 'i he Esitmeti 2023/2024. Pea pehe foki mo e 'ikai ke tali mai 'a e tohi fehu'i Faka-Fale Alea na'e 'oatu ki he 'Eiki Palemia, (ka ko e Sea 'o e Kautaha Vakapuna Lulutai) 'o felave'i mo e fiema'u ke 'omai 'a e fakamatala pa'anga ki he ngaue 'a e kautaha Lulutai mei he ta'u 2020/2021, 2021/2022 mo e 2022/23, pea pehe ki he fiema'u ke fakahaa'i mai 'a e palani 'a e Pule'anga ki he kautaha Lulutai 'i he ta'u fakapa'anga fo'ou 2023/2024. Ko e 'ikai ke 'omai 'a e ngaahi fakamatala ko 'eni kae toki 'ilo kimui 'i he Fale Alea 'i he 'aho 14 'o 'Aokosi 'i he me'a 'a e 'Eiki Palemia pea mo e Tohi mei he Pule 'o e Kautaha Lulutai ta ne 'i ai 'a e palani 'a e Pule'anga 'i he konga kimu'a 'o e 2023 (lolotonga 'o e ta'u fakapa'anga kuo toki 'osi 2022/2023) ke fakatau mai 'a e vakapuna fo'ou Twin Otter 'oku fe'unga mo e pa'anga 'Amelika 'e USD\$6.25milion (pe ko e T\$14.7milion). Pea fakapa'anga 'e he Pule'anga 'a e totongi 'o e USD\$2milion (peT\$4.4milion) i he 2022/23 ko e fakalahi 'o e 'inasi 'i he Kautaha Lulutai, pea na'e 'osi fakahoko 'a e totongi 'o e fakamole ko ia 'o e USD\$2 milion i he ta'u fakapa'anga 2022/23 kae 'ikai ke fakakau mai ia 'i he Esitmeti 2023/24 'i he kolomu ki he 'Esitmeti liliu 2022/23 (Revised Estimate 2022/23) 'a e Potungaue Pa'anga. 'Oku ha mahino heni 'a e palopalema 'o e ngaue i tu'a 'i he Lao ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga pea mo hono maumau'i 'o e Lao ki he Pa'anga 'oku vahe'i ki he 'Esitmeti fakata'u 'a e Pule'anga ki he 2023/24 pea mo e taliui ki he pa'anga 'a e pule'anga 'oku fiema'u 'e he Kupu 51 'o e Konisitutone. 'Oku kei nofo pe 'a e ngaue 'a e Kautaha Vakapuna Lulutai 'i he fakapo'uli kae 'oua leva ke fakahuu mai ke fakakau ki he Lao ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga pea mo hano alea'i 'a hono kaha'u 'e lelei fakalukufua ki he kakai 'o e fonua pea 'ata mahino ki tu'a (transparent and accountable) pea fakalele 'e he Poate 'oku 'ikai kau ai 'a e Kapineti 'o fakatupu 'a e fepakipaki 'o e mafai (conflict of interests) 'o uesia 'a e faitu'utu'uni fakapotopoto pea fai pau ki he fiema'u 'a e Lao 'o e Fefolau'aki Vakapuna Sivile.

Ko e Poate 'a e Lulutai 'oku sea ai 'a e Palemia, tokoni Sea 'a e Minisita Pa'anga, pea talekita 'a e Tokoni Palemia pea mo e Minisita 'o e Potungaue ki he Ngaahi Ngaue Lalahi.

'Oku 'i he Kupu 14(2) 'o e Lao ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga o pehe: "*Fakatatau ki he Lao ni, kuo pau ke 'ikai fakanofa pe hoko atu ha memipa 'o e Kapineti, pe 'o e Fale Alea ko*

ha talekita 'o ha pisinisi 'a e pule'anga tukukehe 'i he ngaahi taimi ko ia 'oku fokotu'u ai ha pisinisi fo'ou 'a e pule'anga pea 'oku pehe 'e he Pule'anga 'oku fiema'u ke fakanofa ha kau memipa 'o e Kapineta ki ha vaha'a taimi fakataimi, 'o 'ikai ke laka hake 'i he mahina 'e 12 mei he 'aho na'e fokotu'u ai 'a e pisinisi 'a e pule'anga, ke fokotu'u ha pisinisi fo'ou 'a e pule'anga".

Neongo 'oku te'eki ai ke fakakau mai ki he Lao 'o e Ngaahi Pisinisi 'a e Puleanga 'a e Kautaha Vakapuna Lulutai ka 'oku lolotonga fakalele pe 'a e kautaha ni 'e he Puleanga lolotonga ko e kautaha pisinisi 'a e pule'anga pea 'i he 'ene pehe 'oku ta'efakalao 'a e fakalele 'a e kautaha Vakapuna Lulutai 'o ikai fakatatau mo e fiemau 'a e Lao ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Puleanga. Pea 'oku te'eki ke fakahu ha fakamatala pa'anga 'a e kautaha ko 'eni ki he Fale Alea.

Kuo 'osi 'oatu 'a e Tohi Fehu'i ki he Eiki Palemia 'oku Sea 'i he Poate 'a e Kautaha Vakapuna Lulutai ke 'omai ha fakamatala pa'anga ki he ngaue 'a e kautaha talu mei he 'ene kamata ngaue, pea pehe ki he palani 'a e Pule'anga ki he Kautaha Lulutai 'i he ta'u fakapa'anga 2023/24, ka 'oku te'eki ke omai ha tali ia ki he Tohi fehu'i ko 'eni. 'Oku maumau'i heni 'a e Tu'utu'uni Ngaue 'a e Fale Alea pea mo e Kupu 51 'o e Konisitutone ke taliui ki he Fale Alea 'a hono ngaue'aki 'a e pa'anga 'a e fonua 'oku tauhi fakasetuata 'e he Pule'anga.

Ngaahi Fakamo'oni ki he Makatu'unga Fika 1

1. Tohi Fehu'i ki he Eiki Palemia 'o e 'Aho 14 'o Ma'asi 2023 ko e fiema'u ha fakamatala pa'anga ki he ngaue 'a e Kautaha Vakapuna Lulutai talu mei he kamata'anga 2020/2021 ki he 2022/23, pea mo e Palani 'a e Pule'anga ki he Kautaha Lulutai 'i he ta'u fakapa'anga 2023/24.

Makatu'unga 2: Ko e totongi 'o e mo'ua 'a e pule'anga 'i he Vouti kehe 'o ikai ko e vouti 'oku patonu ki he totongi mo'ua 'a e pule'anga felave'i mo e fakatonutonu fakalao 'i he fakamaau'anga pe 'i tu'a pea 'oku 'i he vouti 'a e Ofisi 'o e Ateni Seniale 'oku ne maumau'i ai 'a e Lao ki he Ngaue Fakapa'anga 'a e pule'anga

'Oku 'osi vahe'i pe 'i he 'Esitimeti Fakata'u 'a e Pule'anga 'a e vouti, pea tali 'i Fale Alea, ke totongi mei ai 'a e ngaahi mo'ua pa'anga 'a e pule'anga (pe Government Liabilities) tupu 'i he ngaahi hopo fakamaau'anga ne fo'i ai 'a e pule'anga pea pehe ki he ngaahi hopo 'oku felotoi pe 'a e pule'anga mo e faha'i 'e taha ke totongi pe 'i tu'a 'o 'ikai tuku ki he Fakamaau'anga ke

ne tu'utu'uni ki ai. 'Oku totongi foki 'i he vouti ko 'eni 'o fakataha'i pe 'a e mo'ua pa'anga pea mo e totongi loea 'o e fa'ahi 'oku 'ikuna 'i he hopo

'I he 'Esitimeti 'o e ta'u fakapa'anga 2022/2023 ne vahe'i 'a e pa'anga 'e \$569,700 'i he Vouti 'a e 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale ki hono totongi 'o e ngaahi "Mo'ua 'a e Pule'anga (pe Government Liabilities) ki he ta'u fakapa'anga ko 'eni.

Na'e maumau lao 'a e pule'anga ia 'i he ta'u fakapa'anga 2022/2023 'o totongi 'a e ngaahi mo'ua 'o e pule'anga (Government liabilities) mei he ngaahi vouti kehekehe 'o 'ikai ngaue'aki 'a e vouti kuo 'osi fokotu'u mavahe ki hono totongi 'o e mo'ua 'o e pule'anga 'oku 'asi 'i he vouti 'a e 'Ateni Seniale. Ko hono fakaikiiki 'eni 'o e ngaahi mo'ua ne totongi mo e ngaahi vouti ne totongi mei ai 'i he tau fakapa'anga 2022/2023:

Teplie 1: Ngaahi Totongi mo'ua 'a e Puleanga (Government Liabilities) ki he 2022/2023

Fika	Fika Hopo	'Aho	Ngaahi Fa'ahi (Parties)	Vouti Mo'ua 'a e Pule'anga – 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale	Ngaahi Vouti Kehe
1	CV 16/2018	'Okatopa 2022	Pacific Games/TASANOC v. Pule'anga Tonga	-	\$417,697.97 (Vouti 'a e Potungaue Pa'anga)
2	CV52/2020	4 Novema 2022	Roto Mould v. Potungaue MEIDECC	Totongi (settled)	
3	CV61/2021	8 Siulai2022	Esera v. Potungaue Polisi	5,520.09	
4	CV67/2021	28 Sepitema 2022	Lavemai v. Pule'anga Tonga	42,160.60	
5	CA 13/2021	17 'Aokosi 2022	Semisi Havili v. Sione Havili Kaufusi mo e Minisita Fonua	9,438.33 7,091.50	
6	CA 03/2022	28 Fepueli 2023	Manu Pikokivaka v. (1) Kulaea Tau mo e (2). Minisita Fonua	3,276	
7	CVS 6/2022	25 'Aokosi 2022	Semisi Lemani v. Pule'anga Tonga (Potungaue Polisi)	Totongi (settled)	
8	CV 38/2022	15 Tisema 2022	IMCC v. Potungaue Ngaahi Ngaue Lalahi mo Samisoni Taliauli	8,175 3,055.50	
9	CV 50/2022	26 Sanuali 2033	City Engineering v. Poutngaue Ngaahi Ngaue Lalahi	15,000	811,070 (Potungaue Ngaahi Ngaue Lalahi) – 6 Fepueli 2023
		Fakakatoa (mei he 'Ofisi 'Ateni Seniale)		93,717.83	1,228,767.97
		Fakakatoa (mei he Potungaue Pule'anga)		242,631.12	

'Oku ha 'i he Lao ke Fakahu atu 'a e Pa'anga ki he Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga ke Fakahu Atu 'a e Pa'anga 2022/23 ki he Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga , kupu si'i 3, "Ko e pa'anga 'oku faka'atā 'e he Lao ni ke Ngaue'aki, kuo pau ke ngaue'aki pe 'o fakatatau ki he taumu'a 'oku fokotu'u 'i he Lao ni". 'I he 'ene pehee ko e pa'anga ne vahe'i ki he vouti ki hono totongi 'o e mo'ua 'a e pule'anga (pe Government Liabilities) ko e vouti ia ke ngaue'aki ki he ngaahi totongi pa'anga felave'i mo e fakatonutonu fakalao oku fakahoko 'i he Fakamaau'anga pe i

tu'a 'i he Fakamaau'anga 'i he felotoi 'a e pule'anga mo e faha'i 'e taha. 'Oku 'i ai pe 'a e founa 'oku faka'atā 'e he Lao ki hono Pule'i 'a e Pa'anga 'a e Pule'anga ke fakalahi 'a e pa'anga ki he vouti ki hono totongi 'o e mo'ua 'a e Pule'anga ke fai mei ai kotoa a e totongi mo'ua a e Pule'anga. Ko e taimi 'oku fai ai 'a e totongi 'o e pa'anga 'i he ngaahi vouti kehekehe 'o hange ko e ngaahi totongi mo'ua ne fakahoko 'i he ta'u fakapa'anga 2022/2023, 'oku ha 'i he Tepile 1 'i 'olunga ki he ngaahi mo'ua Fakamaau'anga pe fakatonutonu fakalao 'a e Pule'anga, pea 'oku ha taki hala'i leva 'a e ma'u 'o pehe 'oku si'isi'i pe 'a e ngaahi totongi mo'ua 'a e Pule'anga, ka 'oku 'ikai ko e mo'oni ia. 'Oku 'i ai pe a e taumu'a ki he vouti takitaha 'o hange ko e lau 'a e Lao ki he Fakahu atu 'a e Pa'anga ki he Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga 2022 ke Fakahu Atu 'a e Pa'anga 2022/23. 'Oku maumau'i 'e he Pule'anga 'a e Lao ko 'eni 'i hono totongi 'o e ngaahi hopo mo e ngaahi fakatonutonu fakalao 'a e Pule'anga 'i he ngaahi vouti kehe mei he vouti 'oku fokotuu 'i he Ofisi o e Ateni Seniale ki he taumu'a ko e totongi 'o e ngaahi mo'ua 'a e puleanga (pe Government Liabilities).

Ngaahi Fakamo'oni ki he Makatu'unga Fika 2

1. Ki he fakaikiiki 'o e ngaahi mo'ua 'a e pule'anga kuo totongi 'i he ta'u Fakapa'anga 2022/23 mei he Tali 'a e 'Eiki Tokoni Palemia 16 'o Me 2023 ki he Tohi Fehu'i 'a e Fakafofonga Fale Alea 'a e Kakai 'o Tongatapu 5, 'Aisake Valu Eke 'o e 'aho 14 'o Ma'asi 2023.
2. Tohi Fehu'i ki he 'Eiki Minisita Pa'anga 'a e Fakafofonga Fale Alea 'o e Kakai 'o Tongatapu 5 – 'Aho 14 Ma'asi 2023 'o fekau'aki mo e Ngaahi Mo'ua 'a e Pule'anga ne totongi makatu'unga 'i he tu'utu'uni 'a e Fakamaau'anga pe totongi pe 'i tua 'i he Fakamaau'anga.
3. Tohi Tali 'a e 'Eiki Minisita Pa'anga 'o e aho 30 'o Ma'asi 2023 ki he tohi Fehu'i ki he 'Eiki Minisita Pa'anga 'a e Fakafofonga Fale Alea 'o e Kakai 'o Tongatapu 5 – 'Aho 14 Ma'asi 2023 'o fekau'aki mo e Ngaahi Mo'ua 'a e Pule'anga ne totongi makatu'unga 'i he tu'utu'uni 'a e Fakamaau'anga pe totongi pe 'i tua 'i he Fakamaau'anga.

Makatu'unga 3: Ta'efakalao pea takihala'i 'a e Fale Alea mo e kakai 'o e fonua 'i he 'ikai fakakau 'i he 'Esitimeti 'a e Pule'anga ki he ta'u fakapa'anga 2023/2024 pea mo hono Fakamatala Faka-Patiseti (Budget Statement 2023/2024) 'a e fakatau vakapuna fo'ou 'a e Kautaha Lulutai 'a e pule'anga ne fe'unga fakakatoa mo e pa'anga 'Amelika 'e USD\$6.25milion (pe

pa'anga Tonga nai 'e T\$14.7 miliona¹), neongo na'e 'osi mea'i lelei pe 'e he 'Eiki Palemia mo e 'Eiki Minisita Pa'anga 'i he konga kimu'a 'o e ta'u 2023 lolotonga hono teuteu'i mo alea'i 'o e Patiseti 2023/2024.

Na'e fakahu 'e he Fakafofonga 'o e Kakai 'o Tongatapu 7 ki he Fale Alea 'a e Tohi Fokotu'u Tuutu'uni Fika 1/2023 "Ke fakahoko ki he Pule'anga ke toloi ha fakatau vakapuna fo'ou 'a e Kautaha Lulutai".

Lolotonga hono alea'i 'i he Fale Alea 'i he 'aho 14 'o Aokosi 2023 'a e Fokotu'u Tu'utu'uni ko 'eni, ne toki fakahaa 'e he 'Eiki Palemia ki he Fale Alea kuo 'osi fakatau 'a e vakapuna fo'ou ia 'a e Kautaha Lulutai. Ko e toki fuofua taimi 'eni ke fakahaa ai 'e he Palemia ki he Fale Alea 'a e fakatau vakapuna 'a e Kautaha Lulutai. Tu'unga 'i he fakamatala ko ia, na'e tu'utu'uni 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ke toloi hano toe alea'i 'a e Fokotu'u Tu'utu'uni ko 'eni kae fakahoko ki he Palemia ke 'omai ha tohi ki he Fale Alea 'i he 'aho hono hoko ('aho Tusite 15 'o 'Aokosi) ke fakapapai'i kuo 'osi fai 'a e fakatau vakapuna.

Na'e fakahu mai 'e he Pule 'o e Kautaha Vakapuna Lulutai 'a e tohi 'i he 'aho 14 'o Aokosi 2023 ki he Sea 'o e Fale Alea 'o fakahaa ai kuo 'osi fakatau mai 'a e vakapuna fo'ou ia 'a e Kautaha Lulutai ko e DCHA-400 (MSN 929) "Twin Otter", pea kuo 'osi totongi kakato 'a hono pa'anga ne fe'unga fakakatoa mo e pa'anga 'Amelika 'e \$6.25miliona - ka na'e 'ikai ke 'omai hono mahu'inga 'i he pa'anga Tonga pea 'i he 'ene pehe 'oku fakafuofua ki he pa'anga Tonga 'e T\$14.7miliona nai. Ko hono fakamooni'i 'eni kuo 'osi fakahoko 'a e fakatau vakapuna fo'ou ia 'a e Kautaha Lulutai.

'I he tohi 'o e aho 14 'o 'Aokosi 2023 na'e fakahu mai ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'e he Pule 'o e Kautaha Vakapuna Lulutai pea mo e Tohi mei he Pule Pa'anga Fakalukufua 'a e Kautaha Veling 'o e aho 14 'o Aokosi 2023, na'e ha ai 'a e ngaahi me'a ko 'eni:

- (i) Na'e kamata 'a e ngaahi ngaue ki hono fakatau 'e he Kautaha Lulutai 'a e vakapuna Twin Otter 'i he konga kimua 'o e tau lolotonga (2023) 'i he palopalema 'a e vakapuna SAAB;
- (ii) Na'e fe'unga katoa 'a e mahu'inga 'o e vakapuna fo'ou mo e pa'anga 'Amelika 'e USD6.25 miliona;

---

¹ Ko e fakafuofua ki he USD\$6.25m ko e T\$14.7m he nae 'ikai ke fakaha'i 'e he Pule'anga pe Kautaha Lulutai 'a e lahi 'o e pa'anga Tonga ne totongi ki he USD\$6.25m)

- (iii) Kuo 'osi fakamo'oni 'a e Tohi 'Aleapau ki hono Fakatau atu mo Fakatau Mai 'a e vakapuna "Twin Otter" 'e he ongo kautaha 'a ia ko e Kautaha Veling mo e Kautaha Vakapuna Lulutai;
- (iv) 'Oku konga 'e ua (2) 'a hono totongi 'o e katoa 'o e USD\$ 6.25 miliona ki hono fakatau mai 'o e vakapuna fo'ou;
- (v) Na'e ma'u 'e he Kautaha Veling 'a e totongi 'o e pa'anga 'Amelika 'e USD \$2miliona (T\$4.4 miliona nai) mei he Kautaha Vakapuna Lulutai 'i he 'aho 1 Sune 2023 ko e konga 'uluaki ia 'o e totongi ki he fakatau mai 'o e vakapuna;
- (vi) Ko e totongi fika ua (2) na'e fakahaa 'e he Kautaha Vakapuna Lulutai ki he kautaha Veling 'i he 'invoisi Fika VAL-01-2324 'o e 'aho 10 'o 'Aokosi 2023;
- (vii) kuo 'osi fakamo'oni'i 'e he Kautaha Veling kuo 'osi kakato 'a e totongi fakakatoa ko e USD\$6.25miliona ki he vakapuna fo'ou a e Kautaha Lulutai hili hono ma'u 'a e totongi fika ua (2) 'i he 'aho 14 'o 'Aokosi 2023.

Ne 'ikai foki ke 'omai ha fakamatala tohi ia 'e he Palemia ke fakamahino'i pe kohai na'ane totongi 'a e pa'anga ko 'eni 'e USD6.25miliona ki he vakapuna foou. Ka na'e ha mai mei he fakamatala 'a e Palemia 'o hange ne totongi 'e he Puleanga 'a e USD\$2miliona ki he totongi 'o e konga 'uluaki ne 'invoisi 'i he 'aho 5 'o Me 2023 ki he Kautaha Veling, pea ma'u 'a e totongi 'i he 'aho 1 'o Sune 2023 'e he kautaha Veling.

Ko e totongi 'o e konga hono ua (2) ko e pa'anga 'Amelika 'e USS\$4.25 miliona ka na'e 'ikai ke 'omai ha fakamatala mahino 'e he Palemia pe na'e totongi 'e he Pule'anga 'a e pa'anga ko 'eni, pe na'e totongi mei he noo 'a e Kautaha Vakapuna Lulutai mei he Poate 'o e Pa'anga Vahenga Malolo 'a e Kau Ngaue Fakapule'anga 'o malu'i 'e he Pule'anga. Na'e 'osi 'oatu foki 'a e tohi ki he Pule Lahi 'o e Poate 'o e Pa'anga Vahenga Malolo 'a e Kau Ngaue Fakapule'anga, he 'aho 18 'Aokosi, 2023 ke fakapapau'i mai na'e fai mei ai 'a e no ko'eni, totongi tupu na'e hilifaki ai, pea ne 'osi 'ilo nai ki ai 'a e kau memipa, 'a ia ko e kau Ngaue Fakapule'anga, he ko e no pe 'a e Pule'anga, pea ko e 'Eiki Palemia 'oku sea he Poate. 'Oku te'eki ai ke mahino mai ha tali.

Fakapa'anga 'o e totongi 'o e Konga 'uluaki 'o e USD\$2 miliona 'e he Pule'anga

'I he mahino ko e pule'anga na'a ne fai 'a e fakapa'anga 'o e totongi 'o e konga 'uluaki 'o e vakapuna fo'ou ko e USD\$2 miliona 'i he 'aho 29 'o Me 2023² kae ma'u 'e he Kauataha Veling

---

² Ne ma'u foki 'a e totongi 'o e konga uluaki 'o e fakatau vakapuna ko e USD\$2miliona 'e he kautaha Veling'il he 'aho 1 'o Sune 2023 ka kuopau ne totongi ia mei Tonga ni 'i he 'aho 29 'o Me 2023 nai he 'oku 'aho 'e 3 pea toki ma'u 'a e talafi pa'anga ki tu'apule'anga 'e he kautaha 'oku fai ki ai 'a e totongi pa'anga muli hange ko e USD\$2m.

'i he 'aho 1 'o Sune 2023, 'oku fehu'ia leva 'a e tu'unga fakalao 'o e totongi ko 'eni 'e he pule'anga koe'uhi na'e te'eki ke vahe'i ha pa'anga pehe ia 'i he 'Esitimeti 2022/2023. Fakatatau ki he Lao ki hono Pule'i 'a e Pa'anga 'a e Pule'anga, 'oku tu'utu'uni 'e he Kupu 9 (1) 'o pehe "kuo pau 'e 'ikai ke fakamoleki ha pa'anga 'a e pule'anga tukukehe kapau kuo fakamafai'i 'a e fakamole ko ia 'e ha Lao ki he Fakahū atu 'a e Pa'anga ki he Ngāue 'a e Pule'anga 'o fakatatau ki he kupusi'i (2) pe tukukehe kapau ko ha fakamole fakalao. 'Oku 'uhinga foki 'eni ki hono ngaue'aki 'a e pa'anga fakalotofonua (local fund) 'a e pule'anga ki ha totongi 'o ha fakamole. Ka ko e fakamatala mei he Minisita Pa'anga ki he Fale Alea na'ane pehe na'e fakapa'anga 'e he Pule'anga 'a e totongi ko 'eni mei he pa'anga na'e 'omai mei he pa'anga 'a e pule'anga 'Aositelelia ke fakatau mai 'aki 'a e vakapuna. Kapau ko e mo'oni 'a e fakamatala ko 'eni, pea 'oku 'alu leva 'a e fiema'u fakalao ki he Kupu 9(5) 'o e Lao Ki hono Pule'i 'a e Pa'anga 'a e Pule'anga 'a ia 'oku pehe: "Ko e ngaahi pa'anga tokoni ***'oku ma'u mai hili hono tali 'o e Lao Fakaangaanga ki he Fakahū Atu 'o e Pa'anga*** ki he Ngāue 'a e Pule'anga kuo pau ke fakahū ia ki he ngaahi Vouti 'oku kau ki ai 'o 'ikai ke toe fiema'u 'a e fakangofua 'a e Fale Alea". 'Oku taumu'a 'a e kupu ko 'eni ki he ngaahi poloseki 'oku fakapa'anga 'e ha tokoni mei tu'apule'anga pe ha taha tokoni mei tu'a (pe donor) na'e 'ikai ke fai ha 'ilo ki ai 'e ngali ke fakahoko 'i he ta'u fakapa'anga fo'ou 'i he taimi ne teuteu ai 'a e 'Esitimeti pea ke fakahu ki he Fale Alea. 'Oku 'uhinga pe 'a e faka'ataa makehe ko 'eni mei he fiema'u ke 'uluaki tali (approved) 'e he Fale Alea 'o hange ko e kupu 9(1) koe'uhi ke 'oua 'e toe toloi ha fakahoko mo ngaue'i ha poloseki ta'e'amanekina (unforeseeable) pehe ni koe'uhi ko ha tapuni 'a e Fale Alea.

Ka 'oku te'eki ai ke 'omai 'e he pule'anga ia ha fakamo'oni ko e pa'anga na'e ngaue'aki ki he totongi 'o e konga 'uluaki USD\$2 miliona ko e pa'anga mei he Pule'anga 'Aositelelia pea ne 'omai ki he Pule'anga Tonga 'i he taumu'a ke fakapa'anga'aki 'a e fakatau 'a e vakapuna fo'ou 'a e Kautaha Lulutai. Na'e 'ave foki pea moe tohi ki he Talafekau Lahi 'a 'Aositelelia ki Tonga, he 'aho 18 'Aokosi, 2023, ke fakapapau'i 'a e me'a ni, pea moe tokoni 'a 'Aositelelia ki hono teuteu'i 'o e vakapuna twin otter 'i Cairns, Kuinisilani, ke 'omai ki Tonga ni. Na'e tali 'e he Talafekau Lahi 'Aositelelia 'a e tohi 'i he 'aho tatau 'o ne pehe na'e 'omai 'a e pa'anga tokoni 'a 'Aositelelia ki he Tokoni Patiseti (Budget Support) ke toki faitu'utu'uni pe 'a e Pule'anga ki he me'a 'e ngaue'aki ki ai. 'Oku ha mei heni ta na'e 'ikai ke 'omai hangatonu ha pa'anga ia 'a 'Aositelelia ki he Kautaha Lulutai 'o fakataumu'a ki he fakatau vakapuna 'o hange ko ia na'e fakaha 'e he 'Eiki Tokoni Palemia ki he Fale Alea 'i he 'aho 14 'o 'Aokosi 2023.

Ko e pa'anga kotoa pe 'oku 'omai ki he pule'anga 'o kau ai 'a e pa'anga tokoni (donor funds) 'oku lau ia ko e pa'anga 'a e Pule'anga (pe public fund), pea ko hono ngaue'aki 'oku tu'utu'uni

ki ai 'a e Kapineta 'i he fokotu'u 'a e Minisita Pa'anga kapau ko e pa'anga ko ia 'oku toki ma'u mai 'i he hili hono paasi 'o e 'Esitimeti 'i he Fale Alea, pea 'oku ngali malava ke fakangofua 'eni 'i he Kupu 9(5) 'o e Lao Ki he Pa'anga.

Ko hono totongi atu 'o e pa'anga ko 'eni 'a e pule'anga ki ha Kautaha pisinisi 'a e puleanga 'o hange ko e Kautaha Lulutai 'oku fakafou ia 'i he Vouti 'a e Fale Pa'anga 'oku ui ko e "Totongi 'Inasi" (Equity payment) pea 'e 'ave 'a e silini ki he Kautaha Lulutai pea toki fai leva 'e he Kautaha Lulutai 'a e totongi atu ki he Kautaha Veling. Kapau na'e fakahoko 'eni kuo pau ne 'osi totongi pe 'e Fale Pa'anga ia 'a e pa'anga ki he USD\$2 miliona 'i Me 2023 kae toki fai 'a e totongi 'e he Lulutai 'i he 'aho 29 'o Me ki he Kautaha Veling. Ko ia ko e totongi ko eni na'e fai ia 'i he ta'u fakapa'anga 2022/2023.

Totongi Konga 'uluaki USD\$2miliona 'o e vakapuna fo'ou kuo pau ke fakakau 'i he Esitimeti 2023/2024 'i he fakamole fakaangaanga (pe revised estimate) 'i he Vouti 8 'a e Fale Pa'anga 'i he fakamole ki he "Totongi Inasi" (Equity Payment) 'o e Ta'u 2022/2023, ne ngaue'aki 'e he Kautaha Lulutai ki he totongi 'o e kongu uluaki 'o e vakapuna fo'ou

'Oku mahino ko e totongi ne fai 'e Fale Pa'anga ki he USD\$2 miliona na'e fai ia ki he Kautaha Lulutai he ta'u fakapa'anga kuo 'osi 2022/2023 ko e fakalahi a hono 'inasi sea lolotonga (increasing existing shareholder shares) pea toki fakahoko leva 'e he Kautaha Lulutai 'a hono 'ave 'a e pa'anga ki he Kautaha Veling 'i he 'aho 29 'o Me 2023, pea toki ma'u 'e he Kautaha Veling he 'aho 1 'o Sune 2023. 'Oku mahino na'e fai 'a e totongi 'e he Kautaha Lulutai ki he 'akauni 'a e fakafofonga (pe agent escrow account) pea toki 'alu mei ai ki he kautaha Veling. 'Oku mahino mei he fakamatala 'a e Pule 'o e Kautaha Lulutai 'i he 'ene tohi 'o e 'aho 14 'o 'Aokosi ki he Sea 'o e Fale Alea, 'oku ha atu 'i 'olunga, na'e kamata 'a e ngaahi ngaue ki hono fakatau 'e he Kautaha Lulutai 'a e vakapuna Twin Otter 'i he kongu kimu'a 'o e ta'u lolotonga (2023) 'i he palopalema 'a e vakapuna SAAB. 'Oku mahino leva na'e kamata pe 'a e fakakaukau ia ko 'eni ki he fakatau vakapuna 'o 'ilo ki ai 'a e Minisita Pa'anga lolotonga hono teuteu'i mo alea'i 'o e Esitimeti ki he ta'u 2023/2024, he 'oku kau foki 'a e Minisita Pa'anga he taha 'o e kau Talekita 'o e Poate 'o e Kautaha Lulutai 'a ia 'oku Sea ai 'a e Palemia, pea tokoni Sea 'a e Minisita Pa'anga, pea talekita leva 'a e Tokoni Palemia pea mo e Minista ki he Ngaahi Ngaue Lalahi.

Na'e tonu leva ke fakakau 'e he Minisita Pa'anga 'i he kolomu 'o e 'Esitimeti Liliu 2022/2023 (Revised Estimate 2022/2023) 'oku haa 'i he 'Esitimeti 'o e ta'u Fakapa'anga 2023/2024 'a e fakamole ki hono totongi 'o e USD\$2 miliona ko hono totongi 'o e 'Inasi fakalahi 'a e Pule'anga (Equity Payment) 'i he Kautaha Lulutai lolotonga 'o e Ta'u Fakapa'anga kuo 'osi 2022/2023. Na'e tonu ke fakakau 'i he Vouti 8 (Vote 8) 'o e 'Esitimeti 'a Fale Pa'anga,

polokalama 4, polokalama si'i 6, Totongi 'Inasi 'i he kolomu 'Esitimeti Liliu 2022/2023 (Revised Estimate 2022/23 ki he Equity Payment), peesi 163, 'o e 'Esitimeti 2023/2024. Ka na'e 'ikai ke fakakau 'a e pa'anga ia ko 'eni 'e USD\$2miliona ne totongi ko e fakalahi sea (additional shares) ki he Kautaha Lulutai 'i he kolomu o e Esitimeti Liliu (pe Revised Estimate 2022/23) 'i he 'Esitimeti 2023/2024. Ko hono ta'efakakau 'a e pa'anga ko 'eni 'e USD\$2 miliona 'i he fakamole ki he Esitimeti Liliu 2022/2023 (Revised Estimate 2022/23) 'oku ta'ekakato leva 'a e fakamatala ki he lahi 'o e pa'anga kuo 'ilo'i 'e totongi 'i he ta'u fakapa'anga 2022/23.

'Oku fiema'u ke fakakau 'i he 'Esitimeti Liliu ki he 2022/23 (Revised Estimate 2022/2023) 'a e fakamole 'o tatau ai pe pe ko e fakamole na'e fakakau pe na'e 'ikai ke fakakau 'i he Esitimeti Kamata 2022/23 (Original Estimate 2022/2023) 'o hange ko ha pa'anga tokoni ne toki ma'u mai 'i he hili 'a hono paasi 'o e 'Esitimeti 'e he Fale Alea 'o kau ai 'a e faka'ataa 'e he Kupu 9(5) 'o e Lao Ki hono Pule'i 'o e Pa'anga 'a e Pule'anga. 'A ia kuo pau ke fakakau 'i he 'Esitimeti Liliu 2022/23 (Revised Estimate 2022/23) a e totongi Inasi (Equity payment) USD\$2 miliona 'a e pule'anga ki he Kautaha Lulutai he ta'u fakapa'anga 2022/23 'oku fakakau 'i he 'Esitimeti 2023/23.

'Oku fakakau ma'u pe 'i he 'Esitimeti 'o e ta'u fakapa'anga fo'ou kotoa pe, hange ko e 'Esitimeti 'o e 2023/2024, 'a e 'Estimeti Kamata 'o e ta'u kuo osi 2022/2023 (Original Estimate 2022/2023), Esitimeti Liliu 2022/23 (Revised Estimate 2022/23), Fakamole Fakaangaanga ki he 2021/2022 (Provisional Expenditure 2021/2022), pea mo e Esitimeti 2023/2024 'o e ta'u fakapaanga ka hoko. Ko e founga ngaue 'eni kuo tauhi mai 'i he ngaahi ta'u lahi 'o laka hake he ta'u 'e 20 'o felave'i mo e ngaahi fakamatala 'oku fakakau 'i he 'Esitimeti Fakata'u 'a e Pule'anga. 'Oku ha foki 'i he Kupu 8 'o e Lao Ki hono Pule'i 'o e Pa'anga 'a e Pule'anga, pea pehe ki he kupu 2 'o e Ngaahi Tu'utu'uni Ki he Ngaahi Pa'anga Hu Mai 'a e Pule'anga 'a e fakamatala ke 'asi 'i he 'Esitimeti 'a e pule'anga. 'A ia ko e 'ikai ke fakakau 'i he Esitimeti liliu 2022/23 (Revised Estimate 2022/23) 'a e USD\$2 miliona 'i he 'Esitimeti 'o e 2023/24, 'oku ne takihala'i 'a e Fale Alea mo e kakai 'o e fonua 'i he 'ikai ke fakaha 'a e pa'anga ko 'eni ke 'ilo ki ai 'a e Fale Alea'i hono alea'i 'o e 'Esitimeti 2023/2024. Pea pehe foki mo e 'ikai ke faipau ki he Lao mo e Tu'utu'uni Ngaue ki hono fakakau 'a e ngaahi fakamatala kuo tu'utu'uni 'e he lao ke fakakau 'i he 'Esitimeti Fakata'u 'a e pule'anga.

Totongi konga hono Konga ua USD\$4.25milionā ‘o e Vakapuna Fo’ou ‘a e Lulutai ‘e he Puleanga

Na’e ikai ke ‘omai ‘e he Palemia ha fakamatala tohi ke fakapapau’i mai pe ko e pa’anga ‘a hai na’e totongi’aki ‘e he Kautaha Lulutai ‘a e konga hono ua ‘o e totongi ko e USD\$4.25 milionā ki he kautaha Veling pe ko e pa’anga fakatau ‘inasi ‘a e pule’anga pe ko e noo ‘a e Kautaha Lulutai kae malu’i ‘e he Pule’anga.

Kapau na’e totongi ‘a e konga ua USD\$4.25 milionā ‘o e vakapuna fo’ou ko e fakapa’anga ‘e he Puleanga ‘o tatau ai pe pe ko e ngaue’aki ‘o e pa’anga tokoni mei Aositelelia pe ko e pa’anga fakalotofonua (local fund) kuo pau ke fakakau ‘i he ‘Esitimeti ‘o e 2023/2024 ‘o ‘asi ‘i he Vahe 8 ‘o e ‘Esitimeti ‘o e Potungauē Pa’anga ‘i he polokalama 4, polokalam si’i 6 ko e Totongi Inasi (Equity Payment), peesi 163 ‘o e Esitimeti 2023/2024.

Ko hono ‘uhinga na’e tonu ai ke fakakau ‘a e paanga ko ‘eni ‘i he ‘Esitimeti 2023/2024 he na’e ‘osi ‘ilo’i pe ‘e he Minisita Pa’anga he lolotonga hono teuteu’i mo alea’i ‘o e Esitimeti 2023/2024 ‘e fakahoko ‘a e totongi ‘o e konga ‘uluaki USD\$2 milionā ‘i he ta’u fakapa’anga 2022/2023, pea ko e konga hono ua USD\$4.25 milionā ‘i he Ta’u Fakapa’anga 2023/2024. ‘Oku ‘osi mahino ‘a e taimi ke fai ai ‘a e totongi ‘o e pa’anga ko ‘eni pea mo e mau’anga pa’anga ke fai ‘aki hono totongi ‘a e ongo totongi ‘e ua fakatou ‘osi. ‘E ikai leva ke ngaue’aki ‘a e Kupu 9(5) ‘o e Lao ki hono Pule’i ‘o e Paanga ‘a e Pule’anga ke fai ha toitoi ai pe fakatonuhia’i ‘a e ikai ke fakakau ‘i he ‘Esitimeti 2023/2024 he kuo osi ‘ilo’i ‘a e fakamole kuo ‘osi fakahoko pea mo e fakamole ke fakahoko he Ta’u Fakapaanga fo’ou pea mo hono fakapa’anga. ‘Oku maumau’i leva ‘a e Kupu 9(1) ‘o e Lao Ki hono Pule’i ‘a e Pa’anga ‘a e Pule’anga ki hano totongi ‘o e USD\$4.25 milionā ‘aki ‘a e pa’anga ‘a e pule’anga.

Fefe kapau ne totongi ‘a e konga hono ua, USD\$4.25milionā, ‘o e vakapuna fo’ou ‘aki ‘a e pa’anga na’e noo (borrowing) ‘e he Kautaha Lulutai mei ha Kautaha kehe hange ko e Poate ‘a e Pa’anga Vahenga Malolo a e Kau Ngaue Fakapule’anga pea malu’i ‘e he Puleanga Tonga?

‘Oku toe maumau’i ai pe ‘e he Pule’anga ‘a e Lao Ki hono Pule’i ‘a e Pa’anga a e Pule’anga kapau ko e pa’anga na’e totongi’aki ‘a e konga hono ua ‘o e vakapuna fo’ou ko e pa’anga noo (borrowing) ‘a e Kautaha Lulutai mei ha kautaha hange ko e Poate ‘a e Pa’anga Vahenga Malolo ‘a e Kau Ngaue Fakapule’anga, pea malu’i ‘e he Pule’anga Tonga. Ko e kupu 31(2) ‘o e Lao Ki hono Pule’i ‘a e Pa’anga ‘a e Pule’anga ‘oku ha ai “Kuo pau ki he Minisitā Pa’anga ke ne fakahā ha malu’i pe fakapapau ke malu’i ki he Fale Alea ‘i loto ‘i he ‘aho ‘e 28 pe, kapau ‘oku ‘ikai ke ngāue ‘a e Fale Alea, ‘i he kamata’anga ‘o e to’u Fale Alea hono hoko.

‘Oku mahino ko e fakatau vakapuna na’e ‘osi alea’i pe ia ‘i he konga kimu’a ‘o e ta’u 2022/23 pea mea’i lelei pe ‘e he Palemia mo e Minisita Pa’anga he ‘oku na kau ‘i he Poate ‘o e Kau Talekita ‘o e Kautaha Lulutai, pea na’e mahino ‘oku fiema’u ‘e he Kautaha ‘oku fai mei ai ‘a e noo ‘a e Kautaha Lulutai, ‘o hange ko e ngaahi noo kimu’a ‘a e Kautaha Lulutai ne malu’i ‘e he Pule’anga, kuopau ke malu’i ‘a e noo kotoa pe ‘a e Kautaha Lulutai he ko e kautaha ‘a e Puleanga. ‘I he ‘ene pehe leva na’e tonu ke fakahu mai ‘e he Minisita Pa’anga ‘a e lipooti ki he Fale Alea felave’i mo e malu’i noo ko ‘eni ‘a e Kautaha Lulutai he ‘oku lolotonga fakataha ‘a e Fale Alea. ‘Oku mahino na’e tali ‘a e noo ‘a e Kautaha Lulutai pea mo hono malu’i ‘e he Puleanga, ‘o fou ‘i he tu’utu’uni ‘a e Kapineti ‘o hange ko e Kupu 31 (1) ‘o e Lao Ki hono Pule’i ‘a e Pa’anga ‘a e Pule’anga, kimu’a pea toki totongi ‘a e konga hono ua ‘i he ‘aho 11 ‘o ‘Aokosi pea toki ma’u ‘e he kautaha Veling ‘i he ‘aho 14 ‘o ‘Aokosi 2023. Kapau na’e ‘ikai ke malu’i ‘a e noo ko’eni, pea iku ‘o ‘ikai ke toe lava ke ta fakafoki ki he Sino’i Pa’anga Vahenga Maloloo ‘a e Kau Ngaue Fakapule’anga, pea ‘oku hoko leva ‘o mole ‘a e pa’anga ‘a e kau memipa, ‘a ia ko e kau Ngaue Fakapule’anga.

‘I he ‘ikai ke fakahoko mai ki Fale Alea ‘a e malu’i ‘e he Pule’anga ‘a e noo ‘a e Kautaha Lulutai ‘oku maumau’i leva ‘a e kupu 31(2) ‘o e Lao Ki hono Pule’i ‘a e Pa’anga ‘a e Pule’anga.

‘Ikai ke fakakau ‘i he Fakamatala ‘Esitimeti 2023/2024 ha fakamatala ki he fakatau vakapuna fo’ou ‘a e Kautaha Lulutai neongo kuo ‘osi totongi ‘a e konga ‘uluaki ‘o e vakapuna pea ‘oku taki hala’i ai ‘a e Fale Alea mo e kakai ‘o Tonga

Na’e ‘ikai pe ke ‘i ai ha fakamatala ‘e taha ke ‘asi ‘i he Fakamatala Patiseti ‘o e 2023/2024 ‘o felave’i mo ha fakatau vakapuna ‘a e Kautaha Lulutai neongo na’e ‘osi fakahoko ‘a e fakamole ‘a e Pule’anga ki hono totongi ‘o e konga uluaki USD\$2 miliona pea ‘ilo pe ki ai ‘a e Palemia mo e Minisita Pa’anga he oku nau kau he kau talekita ‘o e Poate ‘a e Kautaha Vakapuna Lulutai. Pea ‘oku fuufuu’i ‘a e fakamatala mahu’inga ko ‘eni mei he Fale Alea mo e kakai ‘o e fonua pea ‘oku mole ai ‘a e ‘ata ki tu’a pea mo hono fakaha kakato ‘a e fakamatala ki he me’a ‘oku hoko ki he ngaue fakapa’anga ‘a e Pule’anga. ‘Oku monuka heni ‘a e kupu 51 ‘o e Konisitutone ‘a e fiema’u ke taliui ‘a e Pule’anga ki he Fale Alea ki hono ngaue’aki ‘a e pa’anga ‘a e kakai ‘o e fonua. ‘Oku ne fakatupunga heni ‘a e mole ‘a e falala ki he fa’ahinga fakamatala ‘oku fakahoko ‘e he Pule’anga ki he Fale Alea mo e kakai he ‘oku ‘ikai ke ‘omai ‘a e fakamatala kakato, totonu mo mo’oni ki he me’a ‘oku hoko felave’i mo e ngaue ‘a e pule’anga ki hono tokanga’i lelei ‘a e pa’anga ‘a e fonua ‘oku nau tauhi fakasetuata.

'Ikai ke tali mai 'a e Tohi Fehu'i ki he 'Eiki Palemia 'o e 'aho 14 'o Ma'asi 2023 felave'i mo hono fiema'u 'o e fakamatala pa'anga 'a e Kautaha Lulutai ki he ta'u 2020/21, 2021/22 mo e 2022/23 pea mo e palani 'a e Pule'anga ki he Kautaha Lulutai ki he ta'u 2023/24, pea pehe mo e Tohi Fehu'i ki he 'Eiki Minisita Pa'anga 'o e aho 14 'o Ma'asi 2023 ki he lahi 'o e pa'anga ne totongi atu 'e he Puleanga ki he Kautaha Lulutai 'i he ta'u 2021/22 mo e 2022/23.

Na'e 'osi 'oatu 'a e Tohi Fehu'i 'i he aho 14 'o Ma'asi 2023 ki he Eiki Palemia, 'a ia 'oku Sea 'i he Poate 'a e Kautaha Vakapuna Lulutai ke 'omai ha fakamatala pa'anga ki he ngaue 'a e kautaha talu mei he 'ene kamata ngaue 'o kau ai 'a e ta'u fakapa'anga 2020/21, 2021/22 mo e 2022/23 pea pehe ki ha palani 'a e Pule'anga ki he Kautaha Lulutai 'i he ta'u fakapa'anga 2023/24, ka 'oku te'eki ke omai ha tali ia ki he Tohi Fehu'i ko 'eni 'o a'u mai ki he aho ni. 'Oku maumau'i heni 'a e Tu'utu'uni Ngaue 'a e Fale Alea pea mo e Kupu 51 'o e Konisitutone ke taliui ki he Fale Alea 'a hono ngaue'aki 'a e pa'anga 'a e fonua 'oku tauhi fakasetuata 'e he Pule'anga. Pea 'ikai ke ngata ai ko e 'ikai ke 'omai 'a e fakamatala ke ilo'i 'a e me'a 'oku hoko 'i he ngaue fakapa'anga 'a e Pule'anga mo e Kautaha Vakapuna Lulutai 'a ia 'oku lolotonga Sea ai 'a e 'Eiki Palemia pea tokoni sea 'a e Minisita Paanga 'o fepakipaki ai 'a e mafai (conflict of interests) 'o e Poate 'o e Kautaha Lulutai mo e mafai 'o e Kapineti ki hono ngaue lelei'aki 'a e pa'anga 'a e fonua 'oku nau tauhi.

Fepakipaki 'a e Ngaahi Mafai 'a e Kapineti mo e Poate 'a e Kautaha Lulutai (Serious Conflict of Interests) he 'oku Sea fakatou'osi pe ai 'a e 'Eiki Palemia pea kau ki ai 'a e ni'ihii 'o e kau Minisita

Koe'uhi ko e kau 'a e Palemia mo e Minisita Pa'anga, Minisita 'o e Ngaahi Ngaue Lalahi mo e Tokoni Palemia 'i he Poate 'a e kautaha Vakapuna Lulutai 'oku ne fakatupunga 'a e fepakipaki 'i he fai tu'utu'uni ki he me'a 'oku totonu ke fakahoko 'o 'ikai tau'ataina 'a e faitu'utu'uni ke fakahoko 'a e me'a 'oku totonu mo fakapotopoto ke ngaue'aki ki ai 'a e pa'anga 'a e fonua. Ko e Palemia pe 'oku Sea he Poate 'a e Kautaha Vakapuna Lulutai pea fai tu'utu'uni ai ke 'ave ki he Pule'anga pea ko ia pe 'oku toe Sea he fakataha a e Kapineti 'o tali 'a e ngaahi tu'utu'uni ne nau fakahoko he Poate 'a e Kautaha Vakapuna Lulutai ke 'omai ki he pule'anga ke tali. 'Oku toe Sea pe he Poate ki he Sino'i Pa'anga Vahenga Malolo 'a e Kau Ngaue Fakapule'anga, na'e fai mei ai 'a e noo, 'o kapau ko e no na'e fai mei ai. 'Oku mole heni 'a e tauataina ke fai 'a e tu'utu'uni 'oku taau pea 'oku fakatu'utamaki lahi ki he faingamalie ki hano ngaue ta'etotonu'aki mo ta'e fakalao 'a e paanga a e Pule'anga 'o hange 'oku hoko ko 'eni 'i he

fakatau vakapuna fo'ou 'a e kautaha Lulutai. 'Oku ikai tau'ataina 'a e fai tu'utu'uni 'a e Palemia mo e Kapineti ke vakavakai lelei pe 'oku taau 'a e tu'utu'uni 'oku fai 'e he Poate 'a e Kautaha Vakapuna Lulutai 'oku ne Sea pea kau ai a e kau memipa o e Kapineti. 'Oku 'ikai ke lava ke tau'ataina mo e Minisita Pa'anga ke fai 'a e tu'utu'uni 'oku fakapotopoto 'i hono malu'i 'a e pa'anga 'a e fonua ki ha fa'ahinga tu'utu'uni 'oku nau tali ke fakahoko 'e he Pule'anga ke tokoni ki he Kautaha Vakapuna Lulutai.

Ko e kau 'a e Palemia mo e Minisita ki he Ngaahi Ngaue Lalahi ki he Poate a e Kautaha Vakapuna Lulutai 'oku fakatu'utamaki ia ki he tu'utu'uni tau'ataina 'a e Va'a ki he Fefolau'aki Vakapuna 'oku 'i he malumalu 'o e Potungaue 'o e Ngaahi Ngaue Lalahi 'oku tokanga'i 'e he Minisita. Pea 'oku 'ikai ha ofo he fa'a faka'ataa (pe special exemption from non-compliance) 'oku fa'a 'oange ki he Kautaha Vakapuna Lulutai mei he Va'a 'o e Fefolau'aki Vakapuna pea 'oku lava ke ne uestia lahi heni 'a e malu 'a e fepuna'aki 'a e vakapuna.. 'Oku a'u pe ki he hoha'a 'a e pailate na'e ngaue 'i he Kautaha Vakapuna Lulutai ka kuone mavahe he lolotonga ni 'o pailate 'i he kautaha vakapuna 'i tu'apule'anga, ki he lahi 'a e 'ikai faipau (non-compliance) 'a e Kautaha ni ki he fiema'u 'a e Lao ki he Fefolauaki Vakapuna, pea ne pehe ko e malo pe 'a e kei hao mai te'eki ke hoko ha fakatu'utamaki ke mole ai ha mo'ui 'i he folau vakapuna fakalotofonua 'a e Kautaha Vakapuna Lulutai.

Maumau Lao ko e te'eki ke fakakau 'a e Kautaha Vakapuna Lulutai 'i he Lao ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga

Ko e ngaahi fepakipaki 'oku lolotonga hoko 'i he hoko 'a e Palemia mo e kau Minisita ko e Poate 'o e Kautaha Vakapuna Lulutai pea mo nau toe faitu'utu'uni mei tafa'aki 'a e Pule'anga 'oku fiemau leva ke fei mo fakakau 'a e Kautaha Lulutai 'i he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga 'oku 'i he Lao Ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Puleanga. Na'e fa'u 'a e Lao Ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga ke 'alu leva ki ai 'a e ngaahi kautaha pisinisi 'a e Pule'anga he 'osi hono fokotu'u. Ko e 'osi 'eni 'a e tau 'e 3 mo e kei tuku pe 'a e Kautaha Vakapuna Lulutai ia 'i tu'a 'o lesisita pe 'i he Lao ki he Ngaahi Kautaha (Company Act) o fai ai pe 'a e ngaue ia 'o toitoi 'i he malu'i 'o e Lao 'o e Ngaahi Kautaha 'o a'u pe 'eni ki he tu'utu'uni ke fakatau 'a e vakapuna fo'ou 'o e Lulutai kae 'ikai ke fakahoko mai 'i he Esitimetu 2023/2024 pea 'ikai ke fakaha mai ki he Fale Alea pe 'oku malu'i 'e he puleanga ha noo 'a e Kautaha Vakapuna Lulutai (fakatatau mo e fiema'u 'a e Kupu 31 'o e Lao ki he Pule'i 'o e Pa'anga 'a e Pule'anga) kae toki fakaha mai pe ki he Fale Alea 'e he Palemia tu'unga 'i he Fokotu'u Tu'utu'uni 'a e kau Fakafofonga 'o e Kakai ke ta'ofi ha fakatau vakapuna 'a e Kautaha Vakapuna Lulutai.

Uesia ‘a e Tu’unga fakapa’anga fakalukufua ‘a e Pule’anga ‘i he ngaue ‘a e Kautaha Vakapuna Lulutai

‘E hoko ko e palopalema lahi ‘i ha mole ‘a e pa’anga ‘a e Pule’anga ‘i ha tu’utu’uni ta’efakapotopoto ki ha pa’anga ke ‘oatu mei he Pule’anga ki he Kautaha Vakapuna Lulutai koe’uhi ko e kau ‘a e Palemia pea toe Sea ‘i he Kapineti pea mo e Kautaha Vakapuna Lulutai. ‘Oku ‘i he tu’unga fakatu’utamaki ‘a e tu’unga fakapa’anga ‘a e pule’anga he lahi ‘a e fe’amokaki ‘i he patiseti ki he pa’anga ngaue ‘oku ‘i he \$30 miliona ‘i he ta’u fakapa’anga lolotonga 2023/24 pea ‘e a’u pe ‘a e fe’amokaki ki he \$84m ‘i he ta’u ‘e tolu ka hoko mei he 2023/24 ki he 2025/2026 pea fakafalala ke fakapa’anga ‘aki’ a e noo fakalotofonua pea mei he IMF pea mo hono ngaue’aki ‘a e pa’anga mohe ‘a e puleanga ‘o a’u ki ha tu’unga ‘e vave ha’ane ‘osi pea ‘ikai ha pa’anga talifaki fe’unga ‘e toe ki he kaha’u ‘e lahi a hono ngaahi pole.

Ngaahi Fakamo’oni ki he Makatu’unga 3

1. Tohi ‘a e Pule Ngaue ‘a e Kautaha Vakapuna Lulutai mo e Tohi ‘a e Pule Pa’anga ki he Ngaahi Kautaha ‘a e Veling ‘o e ‘aho 14 ‘o ‘Aokosi 2023.
2. Tohi Fehu’i ki he Pule Lahi, Sino’i Pa’anga Malolo ‘a e Kau Ngaue Fakapule’anga, ‘aho 18 ‘Aokosi, 2023
3. Tohi Fehu’i ki he Talafekau Lahi ‘a ‘Aositelelia ki Tonga, ‘aho 18 ‘Aokosi, 2023
4. Tohi tali mei he Talafekau Lahi ‘a ‘Aositelelia ki Tonga, ‘aho 18 ‘Aokosi, 2023

Makatu’unga 4 : Ko hono maumau’i ‘a e Lao ki hono Pule’i ‘o e Pa’anga ‘a e Pule’anga ‘aki hono tali ‘e he Pule’anga ke malu’i ‘a e noo ‘a e kautaha pisinisi kae ‘ikai ke fakahu mai ki Fale Alea pea ‘i hono taimi totonu.

Ko e Kupu 31(2) ‘o e Lao ki hono Pule’i ‘o e Pa’anga ‘a e Pule’anga ‘oku ne tu’utu’uni kuo pau ki he Minisitā Pa’anga ke ne fakahā ha malu’i (guarantees) pe fakapapau ke malu’i (indemnities) ki he Fale Alea ‘i loto ‘i he ‘aho ‘e 28 pe, kapau ‘oku ‘ikai ke ngāue ‘a e Fale Alea, ‘i he kamata’anga ‘o e to’u Fale Alea hono hoko.

Na’e ha ‘i he Fakamatala Patiseti ki he ta’u Fakapa’anga 2023/2024, ***Tepile A5: Ngaahi No ‘oku malu’i ‘e he Pule’anga ki he aho 30 Sune 2023***, peesi 81 ‘a e malu’i ‘a e noo ‘a e Kautaha pisinisi Tonga ‘e taha (fakahingoa heni ko **Kautaha X** ke malu’i e ongoongo ‘o e kautaha ni) ‘o fe’unga mo e pa’anga ‘e \$2.7miliona. Ko e malu’i ‘o e noo ‘a e kautaha ko ‘eni ‘oku te’eki ke lipooti mai ia ‘e he Pule’anga ki he Fale Alea ‘o fakatatau mo e Lao ki hono Pule’i ‘o e Pa’anga ‘a e Pule’anga ke fakahaa’i mai ‘a e ‘uhinga ‘oku malu’i ai ‘a e noo ‘a e kautaha ko

‘eni, pea moha ngaahi fakaikiiki ki he me’a ne makatu’unga ai ‘a hono tali ke malu’i ‘a e noo ko ‘eni ‘e he Pule’anga ‘o kau ai ‘a e fakakaukau pe ‘oku ‘i ai ha koloa malu’i fe’unga ki he noo ko ‘eni ‘o kau ai a e lahi ‘o e ngaahi mo’ua kehe ‘a e kautaha ‘oku malu’i’aki ‘a e koloa tatau, kau atu ai pe mo e lahi ‘o e ta’u ‘oku malu’i ai ‘e he pule’anga ‘a e noo ko ‘eni. ‘Oku mahino ‘oku ‘ikai tokanga ‘a e Pule’anga ki hono tauhi ‘o e Lao ke malu’i ‘a e pa’anga ‘a e fonua ‘oku nau tauhi ‘i he malumalu ‘o e Konisitutone mo e Lao ki hono Pule’i ‘o e Pa’anga ‘a e Pule’anga, pea pehe ki hono fatongia ke taliui ki he Fale Alea ‘o fakatatau mo e kupu 51(1) ‘o e Konisitutone ‘o Tonga.

Ko e malu’i ‘o e noo ‘a e **Kautaha X** ko e tanaki mai ia ki he noo ‘a e kautaha pisinisi ‘e taha ‘oku nau felave’i (fakahingoa heni ko **Kautaha Y**) ne fakahu mai ‘e he Pule’anga ‘i he ‘aho 25 ‘o Siulai 2022 ki he Fale Alea (‘oku oatu ‘a hono tatau ‘i he *Fakamo’oni 1* ‘i lalo) ke tali ‘a e malu’i ‘enau noo. Ko e noo ko ‘eni na’e fe’unga mo e pa’anga ‘e \$5.6 miliona pea ke malu’i ‘i he ta’u ‘e 2 pea ko e noo ‘i he Pangike Langa Fakalalakaka ‘a Tonga. ‘Oku ha ‘i he *Fakamo’oni 1* ‘i lalo ‘a e ngaahi me’a ko ‘eni:

- Na’e tali ‘e he Kapineti ‘a e malu’i ‘o e noo ‘a e Kautaha Y ‘i he ‘aho 11 ‘o Me 2022 pea fakahu mai ki he Fale Alea felave’i mo e fiema’u ‘i he Kupu 31(2) ki he malu’i noo ‘oku ha ‘i he Lao ki Hono Pule’i ‘a e Pa’anga ‘a e Pule’anga ‘i he ‘aho 25 Siulai 2022;
- ‘Oku fe’unga mo e \$5.6 miliona ‘a e fakakatoa ‘o e no ‘oku malu’i ‘e he Pule’anga;
- ‘Oku fe’unga ‘a e pa’anga malu’i ‘a e Kautaha Y mo e \$9,097,120 ‘o kau ki ai ‘a e ngaahi malu’i mei he ngaahi ta’u ki mu’a pea ‘ikai ha malu’i kehe ‘i he aho 30 ‘o Sune 2022;
- Na’e fakahoko ‘a e Aleapau ‘a e Kautaha Y mo e Pangike Fakalalakaka ‘a Tonga (TDB) ‘i he aho 19 ‘o Me 2022;
- ‘Oku ta’u ‘e 2 ‘a e malu’i noo ‘a e Pule’anga pe mahina ‘e 24 ke fakakato ‘e he Kautaha Y ‘a e fiema’u ‘a e Fale Pa’anga ke totongi fakafoki ai, pea ‘oku tokoni ‘a e TDB ki hono toe fokotu’utu’u fo’ou ‘a e pa’anga hu mai ‘a e Kautaha Y;
- Ko e totongi tupu (guarantee fees) ki he Fale Pa’anga ki hono malu’i ‘o e noo ko ‘eni ‘a e Kautaha Y ‘oku peseti ‘e 0.5 (0.5%) fakatatau ki he mahu’inga ‘o e lahi ‘o e noo ‘oku malu’i;
- ‘Oku fe’unga mo e \$15 miliona ‘o e mahu’inga ‘o e koloa ‘a e Kautaha Y oku malu’i’aki ‘a e noo ‘i he TDB;

- E tokoni ‘a e Pule’anga ki he Kautaha Y ‘i he tokoni fale’i fakatekinikale fakapisinisi ‘o fakahoko ‘e he Fale Pa’anga;
- Na.e fakamo’oni ‘a e Fale Pa’anga mo e TDB ‘i he Tohi Fakapapau (Guarantee Agreement) ke malu’i ‘e he Pule’anga ‘a e noo;
- Ko e taumu’a ‘a e malu’i noo ‘a e Puleanga ke hoko ko e taha ‘o ‘ene ngaahi invesimeni kuo tali (approved investments) ke tokoni’i ‘a e pisinisi ke ‘oua ‘e mate koe’uhi ko e taimi faingata’a pea ‘oku mahu’inga ki he kau ngaue ‘oku laka hake ‘i he toko 25 mo e ngaahi lelei kehe ki he fonua.

‘I he Fakamatala Patiseti ‘o e Ta’u Fakapa’anga 2023/2024 ‘oku ha ai ‘i he ***Tepile A5: Ngaahi No ‘oku malu’i ‘e he Pule’anga ki he ‘aho 30 Sune 2023***, peesi 81, ‘oku te’eki ai ke totongi fakafoki ha pa’anga ia ‘e Kautaha X mo Kautaha Y ki he Pangike Fakalalakalaka ‘a Tonga ‘i he ta’u fakapa’anga 2022/2023. ‘I he’ene tu’u pehe ‘a e noo ko ‘eni ‘oku lahi ‘a e faingamalie ‘e totongi fakafoki ‘e he Pule’anga ‘a e noo ko ‘eni. ‘Oku mahu’inga foki ke kau mai ‘i he lipooti ‘a e Pule’anga ‘a e ngaahi noo ‘oku ne malu’i pe ‘oku fiha ‘a e lahi ‘a e mahu’inga ‘o e koloa ‘oku malu’i’aki ‘a e noo ko eni, pea pehe ki he lahi ‘o e ngaahi mo’ua ‘oku malu’i aki ‘a e koloa tatau, pe ‘e lava ke totongi fakafoki mai ‘a e pa’anga ‘a e Pule’anga kapau ‘e fiema’u ‘e he TDB ke totongi ‘e he Pule’anga ‘a e ngaahi noo ko ‘eni ‘oku ne malu’i. ‘Oku fu’u mahu’inga ke makatu’unga lelei ‘a e fai tu’utu’uni ‘a e Pule’anga ki he ngaahi noo ‘oku ne malu’i pea ‘ikai ke ngata ai kae fakahu mai ki he Fale Alea ‘o fakatatau mo e Kupu 31(2) ‘o e Lao ki hono Pule’i ‘o e Pa’anga ‘a e Pule’anga.

‘Oku toe ha atu ‘i he *Fakamo’oni 1* ‘a e lipooti ne fakahu mai ‘e he Minisita Pa’anga ‘i he ‘aho 25 ‘o Siulai 2022 felave’i mo e malu’i ‘o e noo ‘a e Kautaha Y pea mo hono fakaikiiki, ka ‘oku te’eki ke fakahu mai ha Lipooti tatau mo ia ‘e he Minisita paanga ki hono malu’i ‘o e noo ‘a e Kautaha X ka kuo ‘osi tali ia ‘e he pule’anga ke ne malu’i.

Ngaahi Fakamo’oni ki he Makatu’unga 4

1. Tohi ‘a e ‘Eiki Minista Pa’anga Malolo ‘o e ‘aho 25 Siulai 2022 ki he Fale Alea felave’i mo e malu’i ‘e he Pule’anga ‘a e noo ‘a e Kautaha Y ‘i he Pangike Langa Fakalalakalaka ‘a Tonga (TDB)
2. ***A5 Tepile Ngaahi No Malu’i ‘e he Pule’anga 30 Sune 2023*** peesi 81, Fakamatala Patiseti 2023/2024

Makatu'unga 5: Ta'epau mo ta'efalala'anga 'a e tu'utu'uni 'a e Pule'anga felave'i mo e tu'utu'uni ngaue (policy) ki he fakalele 'o ha kautaha Vakapuna Fakalotofonua pe 'oku 'ataa ki ha kautaha pe, pe 'oku fakangatangata

Na'e fakaha 'e he Minisita ki he Ngaahi Ngaue Lalahi ki he Fale Alea 'i he 'aho 6 'o Fepueli 2023 - lolotonga 'a hono talanga'i 'a e fiema'u 'a e kautaha Real Tonga ke ma'u ha'ane laiseni ke fakalele ha'ane kautaha vakapuna fakalotofonua – 'one pehe ko e *policy ko ē one*, 'a e kautaha vakapuna pē 'e taha kuo 'osi mavahe 'a e Pulenga ia mei ai. Pea 'oku tu'u pē Pule'anga ia ki ha kautaha 'oku nau kole mai ha'anau ngofua laiseni vakapuna 'i he fonua ni.

'Oku mahino ko e me'a ko 'eni 'a e 'Eiki Minisita 'oku 'uhinga 'oku 'ataa ki ha kautaha pe ke nau fakalele ha'anau kautaha vakapuna fakalotofonua, pea ke nau kole ha'anau laiseni ki ai 'o fakatatau mo e lao.

Ka na'e mahino mei he fakamatala a Tevita Palu, ko e Pule 'o e Kautaha Vakapuna Real Tonga, (na'e ha 'i he Nusipepa ko e "Talatalanoa" 'i he 'aho 'oku ha 'i he *Fakamo'oni Fika 3* 'i lalo) 'one pehe na'e ma'u mai 'a e tohi tali mei he Potungaue Ngaahi Ngaue Lalahi ki he 'enau tohi kole ki ha laiseni ke fakalele 'enau kautaha vakapuna fakalotofonua Real Tonga 'o fakahaange 'oku faka'ataa 'e he Pule'anga ia ki ha kautaha pe ke fakalele ha'ane kautaha vakapuna ki he puna fakalotofonua, ka 'oku fakangatangata pe ia ki ha kautaha 'oku nau tu'u 'i Tonga ni. Na'ane toe pehe 'oku fiema'u 'a e Pule'anga ke 'ata kitu'a pea taliui pea fai fakapotopoto 'a 'ene ngaahi ngaue mo e faitu'utu'u ni. 'Oku mahino heni 'a e ta'epau mo ta'efala'anga 'a e tu'utu'uni 'a e Pule'anga felave'i mo e tu'utu'uni ngaue (policy) ki he fakalele 'o ha kautaha vakapuna fakalotofonua, neongo 'oku 'i ai 'a e ngaahi kautaha taautaha (private enterprises) 'oku nau fie fakahoko 'a e ngaue ko 'eni, ka 'oku fakafaingata'a'ia'i pe 'e he Pule'anga koe'uhi pe ko e lele 'a 'ene kautaha Vakapuna Lulutai neongo 'a e lahi 'a e fakamole ki ai 'a e Pule'anga pea 'ikai ke 'omai ha'ane fakamatala pa'anga ki he ola 'o 'ene ngaue talu mei hono fokotu'u 'i Sune 2020.

Na'e 'ave 'a e Tohi Fehu'i Faka-Fale Alea ki he 'Eiki Palemia (*Fakamo'oni Fika 2* 'i lalo) 'o fehu'i pe ko e ha 'a e tu'utu'uni ngaue (policy) 'a e Pule'anga ki he fefononga'aki vakapuna fakalotofonua pe 'oku 'ataa pe ki ha kautaha ke fakahoko ha'anau laiseni ki ha pisinisi folau vakapuna fakalotofonua (pe open sky policy) pe 'oku 'ikai? 'Oku te'eki pe ke tali mai 'e he 'Eiki Palemia 'a e Tohi Fehu'i ko 'eni, pea 'oku mahino ai pe 'a e ta'emahino mo e ta'epau 'a e tu'utu'uni ngaue (policy) ko 'eni 'a e pule'anga ki hono fakahoko 'o e ngaue ki ha kautaha pisinisi oku nau fie fokotu'u ha'anau kautaha vakapuna fakalotofonua.

Ngaahi Fakamo'oni ki he Makatu'unga Fika 5

- 1. Miniti 'o e Fale Alea 'o e 'aho 6 Fepueli 2023 'i he feme'a'aki ki he tu'utu'uni ngaue (policy) 'oku faka'ataa (Open Sky) 'e he Pule'anga ki ha kautaha pisinisi ke fokotu'u ha pisinisi fefolau'aki vakapuna fakalotofonua.**
- 2. Tohi Fehu'i ki he 'Eiki Palemia felave'i mo e tu'utu'uni ngaue (policy) 'a e Pule'anga ki he fefolau'aki vakapuna sivile pe 'oku faka'ataa pe fakangatangata.**
- 3. 'Atikolo Niusi Talanoa 'o Tonga 'a Kalafi Moala felave'i mo e Fakamatala 'e 'ikai fakangofua 'e he Pule'anga ha fe'auhi mo e Kautaha Vakapuna Lulutai**

Makatu'unga 6: 'ikai 'ata ki tu'a 'a e faitu'utu'uni fekau'aki mo e hopo Sipoti Pasifiki 'o 'ikai 'ilo ai pe ko e fiha na'e totongi ki he kau launga.

'Oku matu'aki ta'efakafiemalie 'a e founa hono alea'i ke felotoi fakapulipuli 'a e hopo 'i he Sipoti 'a e Pasifiki 'a ia na'e tukuange mai 'i ha ongoongo ki tu'a 'a e Pule'anga 'i he 'aho 13 'Okatopa 2022. 'Oku mau fakapipiki atu heni 'a e tatau faka-Pilitania na'e tukuange mai mo hono liliu faka-Tonga.

Ko e kaveinga ko eni na'e hopo'i ai 'a e Pule'anga Tonga lolotonga 'oku kei Palemia 'a e Palemia malolo ko 'Akilisi Pohiva ka na'e ikuna ai 'a e Pule'anga Tonga. Ko eni kuo maliu 'a e pule'anga lolotonga 'o fakahoko 'a e alea fakapulipuli ke totongi 'e he Pule'anga Tonga ha pa'anga ki he hopo na'e lolotonga ikuna ai pea tapui ke 'oua na'a 'ilo 'a e kakai ki he lahi 'o e pa'anga na'e totongi .

Ko e ha na'e aofangatuku ai 'a e hopo ni lolotonga ia na'e ikuna 'a e pule'anga? 'Oku ha mai ko e fa'ahinga founa eni 'oku 'ikai totonu ke toe 'asi 'i he kuonga sivilaise 'oku malanga'i ai 'a e 'ata ki tu'a mo e taliui ki he kakai, ke tapui ke 'ilo 'e he kakai 'a e lahi 'o e pa'anga 'oku nau totongi ki ha kautaha na'e fo'i 'i ha hopo na'a nau 'eke'i.

'Oku matu'aki ta'efalala'anga 'a e pule'anga 'i he 'enau faka'ataa ha aleapau pehe ni. Ke lolotonga 'enau ikuna kuo nau fatu ha aleapau ke totongi ai ha pa'anga ki he ni'ihina na'e 'ulungia. He 'ikai 'aupito te tau falala ki ha kau taki 'oku nau fakamoleki tavale pehe'i 'a e ivi tukuhau 'o e kakai. Pea nau toe tuki tapuni 'aki 'a e fa'o ko e tapu ke tala ki tu'a 'a e lahi 'o e

pa'anga na'e totongi atu. 'Oku mau tui ta'etoeveiveiua he'ikai ke lava 'a e kau taki ko eni 'o fai pehe ki ha'anau pa'anga pe 'a nautolu. Ka 'oku nau fai ia ki he pa'anga tukuhau 'a e kakai.

Ngaahi Fakamo'oni ki he Makatu'unga Fika 6

1. Ongoongo Tuku Atu Faka-Tonga 'a e 'Ofisi Palemia he Totongi Hopo Sipoti Pasifiki.
2. Tu'utu'uni Fakamaau'anga Lahi Hopo Pule'anga Tonga mo e Kautaha Sipoti Fakafonua 'a Tonga mo e Komiti 'Olimipiki Fakafonua (Tonga Sports Association and National Olympic Committee) kae pehe ki he Kosilio Sipoti 'a e Pasifiki (Pacific Games Council)

Makatu'unga 7 : Fakangaue'i 'e he pule'anga 'a e ni'ihhi na'e halaia ki he totongi fakafufuu.

'Oku ha mahino mai 'a e filifilimanako 'i he founa uki kakai 'a e Pule'anga koe'uhi ko e vave 'a hono fakangaue'i 'o ha ni'ihhi na'e halaia 'i he Fakamaau'anga ko e totongi fakafufu 'i he Fili Lahi 'o e 2021.

Ko e tokotaha na'e fakahifo pe mei he Fale Alea 'o hu 'o ngaue Fale'i (Consultant) 'i he Va'a 'o e Potungaue ki he Ngaahi Ngaue Lalahi pea hiki pe mei ai 'o Kovana 'i he Pangike Pule Fakafonua 'a Tonga.

'Oku tu'utu'uni 'a e Kupu 13 'o e Lao ki he Pangike Pule Fakafonua 'a Tonga ('oku ha atu 'i lalo) 'e 'ikai ke ngaue ha taha ko ha Talekita 'o e Pangike Pule kapau kuo ne 'osi halaia ki ha hia 'oku kau ki he ta'efaitotonu.

13. Fakafisi mo e fakata'e'aonga'i

Kuo pau 'e 'ikai ha taha 'e fokotu'u pe kei hoko ko ha talekita

(a) 'a ia 'e hoko pe kuo fakaha 'i ha fa'ahinga feitu'u pe 'oku mo'ua hulu 'o 'ikai lava 'o totongi (declared Bankrupt) pea 'oku te'eki ke 'ataa mei ai, pe 'a ia kuo fai ki ai ha tu'utu'uni 'i ha Fakamaau'anga ke totongi ha pa'anga kuo tuhu'i pau pea ne ta'e fai ki ai ta'e fakangofua 'e he Fakamaau'anga;

(b) 'a ia kuo mo'ua 'i ha fa'ahinga feitu'u pe 'i ha hia 'oku fekau'aki mo e anga ta'e faitotonu;

Neongo ko e Kovana ‘oku ‘ikai ko e Talekita ka ‘oku kau ia he Poate ‘o e kau Talekita ‘i hono tu’unga ko e Kovana ‘o kau ‘i he faitu’utu’uni ‘a e Poate ‘a e kau Talekita hange ko ‘ene ha he Lao. ‘a ia ko e laumalie ‘o e Lao ke ‘oua ‘e kau ha kakai pehe ‘i he Poate ka kuo faka’ata ia ‘e he pule’anga ko eni.

Ngaahi Fakamo’oni ki he Makatu’unga Fika 7

1. Fokotu’u ‘e Tonga ‘a e Kovana Pangike Fo’ou 23 Tisema 2022
2. Tokoni’i ‘e he Pule’anga ‘Aositelelia e Kautaha Vakapuna Lulutai 3 Fepueli 2023

Makatu’unga 8: Ko hono fili ‘o e kakai ki he lakanga ko e Talekita ‘i he Ngaahi Poate Pisinisi ‘a e Pule’anga ‘oku fili ‘e he Minisita mo e Kapineti ‘o ‘ikai toe tu’uaki ke ‘ata ki tu’a, pea ke ‘atā ki ha taha pe he fonua ni ke tohi ki ai ‘o fakatatau ki he taukei mo e tu’unga fakaako ‘oku fiema’u pea ‘oku ne fanau’i ‘a e faingamalie ki he filifili manako.

Ko hono fili ‘o e kakai ki he lakanga ko e talekita ‘i he ngaahi Poate ‘o e Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’anga na’e ngaue mai’aki ‘e he ngaahi pule’anga kimu’a ‘a e founa ko hono tu’uaki ‘i he letio pea mo e nusipepa koe’uhi ke ‘ata ki tu’a (transparent) pea ke ‘atā ki ha taha pe (open the opportunities for everybody) he fonua ni ‘oku ne ma’u ‘a e taukei ngaue mo e tu’unga fakaako ‘oku fiema’u. ‘Oku toki fai leva ‘a e faka’eke’eke (pe initaviu) ‘a e kau tohi ki he lakanga talekita pea mo hono fili kinautolu ‘oku taau, pea ‘ave leva ‘a honau hingoa ‘e he ‘Eiki Minisita ‘o e Potungaue ki he Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’anga ki he Kapineti ke nau faitu’utu’uni ki ai, pea mo hono tali kinautolu ke fokotu’u ki he lakanga talekita ‘oku nau tohi mai ki ai.

Ko e Pule’anga lolotonga ‘oku ‘ikai ke nau toe tu’uaki ‘e kinautolu ia ‘a e ngaahi lakanga talekita ‘i he nusipepa pe letio ke tohi mai ki ai ‘a e kakai ‘o e fonua, kae fili pe ia ‘e he Minisita ‘o e Potungaue ki he Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’anga ‘a e kakai ki he lakanga talekita pea ave ki he Kapineti kenau fai tu’utu’uni ki ai. Ko e founa ‘eni ‘e faingofua ai ‘a e filifili manako pea ‘ikai ngata ai ‘e ‘ikai ke ma’u ‘a e kakai fe’unga ‘i he taukei mo e faitotonu ke fakahoko ‘a e fatongia mahu’inga ko eni ki he ngaahi pisinisi ‘a e Pule’anga ka ko e koloa ‘a e kakai ‘o e fonua ka ‘oku tauhi fakasetuata ‘e he Pule’anga, pea ‘oku ‘i ai ‘a e totonu ‘a e taha kotoa ‘oku ne ma’u ‘a e taukei mo e tu’unga fakaako ke nau tohi ki ai. Ko e pehe ke ngaue’aki pe ‘a e lisi ‘oku tauhi ‘e he Potungaue ke fili mei ai ‘a e kakai ‘oku taau ki he lakanga talekita ‘oku ‘ikai fe’unga ia. Ko e vakai ki he kakai ‘oku nau talekita ‘i he ngaahi Poate ‘i he taimi ni ‘oku ‘i ai

‘a e ni’ihi ‘oku fakafehu’ia pe ne anga fefe hono fili kinautolu, he ‘oku ikai ke nau ma’u ‘a e tu’unga fakaako pea mo e taukei ngaue ke fakahoko lelei a e fatongia talekita ‘i he Poate ‘a e Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’anga. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e ni’ihi ‘oku ‘i ai ‘enau pisinisi ‘e malava ke hoko ha ta’e faitotonu (conflict of interests pe corruption) ‘i hono fakahoko honau fatongia ‘i he Poate.

Ko e Lao ki he Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’anga oku hai ai ‘I he kupu 14:

(1) Kuo pau ke fakanofu ‘e he Minisita, ‘i he loto ki ai ‘a e Kapineta, ha ni’ihi ko e kau talekita ‘o e ngaahi pisinisi ‘a e pule’anga ‘a ia, ‘i he fakakaukau ‘a e Minisita, ‘e tokoni ki he ngaahi pisinisi ‘a e pule’anga ke ma’u ‘a ‘enau tefito ‘i taumu’a.

‘I he ‘ikai ke ngaue’aki ‘a e founa ‘oku ‘ata ki tu’a (transparent) pea atā (open to everybody to apply) ki he kakai ‘o e fonua ke nau tohi ki he fatongia ko ‘eni ko e talekita ‘i he ngaahi Poate ‘a e Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’anga ‘oku malava ke hu leva ‘a e filifili manako ‘i hono fili ‘a e kakai ki he tu’unga ko ‘eni, pea ikai ma’u ‘a e taumu’a ki hono fakahoko ‘a e fatongia ko ‘eni.

Ngaahi Fakamo’oni ki he Makatu’unga Fika 8

1. **Hingoa ‘o kinautolu kuo fili ke talekita ‘i he Ngaahi Poate ‘o e ngaahi kautaha Pisinisi ‘a e Pule’anga, tukukehe pe ‘a e Kautaha Vakapuna Lulutai.**

Makatuunga 9: ‘Ikai fakalao ‘a e fokotu’u Talekita ‘i he Poate ‘a e Pangike Pule ‘a Tonga

Ko e Kupu 10 ‘o e Lao ki he Pangike Pule Fakafonua ‘a Tonga ‘oku ha ai:

- (1) Kuo pau ki he Minisita, ‘i he loto ki ai ‘a e Kapineta, ke ne fokotu’u ha kau talekita ‘e 5 ki he Poate tukukehe ‘a e Kovana mo e Sekelitali ki he Pa’anga (pe ko hono fetongi ‘e fokotu’u ‘e he Minisita) pea ‘e fili ‘e he Minisita ha Sea mo e Tokoni Sea ‘o e Poate³⁶.*
- (2) ‘E hoko ‘a e Kovana ko ha memipa ka ‘e ‘ikai hoko ko ha Sea ‘o e Poate.³⁷*

‘I he’ene pehee ‘oku ‘i loto ‘i he Poate ‘o e kau Talekita ‘a e tokotaha na’e halaia ‘i he ta’efaitotonu ko e totongi fakafufu. Na’e to’o hono sea ‘i he Fale Alea kae tali ia ‘i he Pangike Pule ‘a e Fonua. ‘Oku totonu ke mahino ‘a e laumalie ‘o e Lao ‘o e Pangike Pule Fakafonua ‘a Tonga – ‘a ia ko hono ta’ofi ‘a e kau ta’efaitotonu ke ‘oua te nau hu ‘o faitu’utu’uni mei he

tafenga pa'anga 'a e fonua. Ko ia ai na'e hala 'a hono fakangaue'i 'a e tokotaha ko eni he na'e halaia 'i he totongi fakafufu.

'Oku toe ta'etotonu foki mo hono fakangaue'i 'e he kautaha Vakapuna Lulutai 'a e tokotaha na'e halaia pe mo ia 'i he hia ko e totongi fakafufu. Ka kuo nofo atu pee ia 'o hoko ko e Pule Lahi pe CEO 'o e Kautaha Vakapuna Lulutai.

'Oku mau toe tui 'oku matu'aki ta'efakapotopoto 'a hono fakangaue'i 'a e ongo Talekita 'i he Poate Pangike Pule 'a Tonga hili ko ia 'oku 'i ai 'ena felave'i mo e ongo kautaha fe'ave'aki pa'anga. Fakatatau kihe Kupu 13 'o e Lao ki he Pangike Pule Fakafonua 'a Tonga 'e 'ikai ngofua ke hoko ha taha ko ha Talekita kapau 'oku 'i ai ha'ane kaunga fakahangatonu pe ta'efakahangatonu ki ha kautaha fakapa'anga.

**13.(2) Kuo pau 'e 'ikai ha taha 'e fokotu'u pe kei hoko ko ha talekita —
(e) 'a ia ko ha talekita, 'ofisa pe taha ngaue pe 'a ia 'oku' ne ma'u pe ngaue'aki fakahangatonu pe 'ikai fakahangatonu ha mafai ki ha fa'ahinga sitoka vouti 'o ha kautaha fakapa'anga kuo laiseni;**

'Oku totonu ke fakapotopoto 'aupito 'a e ngaue 'a e Pule'anga he 'oku faingofua ke hiki 'e ha taha 'a e laiseni 'o ha kautaha ki ha hingoa 'o ha taha kehe ka ne kei pule'i atu pe mei tu'a 'a hono fakalele tautefito kapau 'e 'asi ko e ni'ihii 'oku laiseni ai 'a e kautaha 'oku 'ikai ke nau ma'u ha taukei he ko e taha taukei ia 'oku 'i tu'a ia he kautaha. Ko e fa'ahinga faitu'utu'uni hala eni 'oku taau ke matu'aki tokanga 'aupito 'a e pule'anga ke 'oua e hoko.

Ngaahi Fakamo'oni ki he Makatu'unga Fika 9

1. Fakamatala 'a e Nusipepa Kaniva ('aho 26 'Epelei 2022): "Hoha'a 'a e kau memipa 'o e Poate 'a e Pangike Pule Fakafonua 'a Tonga ki he fepakipaki 'a e mafai 'e ala hoko koe'uhi ko e ongo Talekita 'oku 'i ai 'ena felave'i mo e pisinisi talafi pa'anga.

Makatu'unga 10: Maumau'i 'e he Pule'anga 'a e Kupu 6 'o e Konisitutone ki he tauhi 'o e Sapate ke ma'oni'oni, 'aki 'a e fakahoko he Sapate 'e ua, 'a e ngaue 'i he mala'e vakapuna 'o Ha'apai, ko e ngaue pe na'e ala toloi ke fakahoko 'i ha 'aho kehe.

Na'e fakahoko ki he Fale Alea 'a e launga mei he Vahe Fonua Ha'apai, 'i he 'aho 27 Sune 2023, fekau'aki moe fakahoko 'a e ngaue 'i he Sapate hokohoko 'e ua, ko e kongā 'o e fakalelei ki he mala'e vakapuna 'o Ha'apai. Ko e ngaue he 'aho Sapate na'e faka'ataa ia 'e he Eiki Minisita Polisi.

Ko e Kupu 6 'o e Konisitutone 'oku tu'utu'uni ke tauhi 'a e Sapate ke ma'oni'oni 'o ta'engata, tukukehe 'a hano fai ha ngaue 'o fakatatau ki he lao. ko e Lao ki he Tauhi 'o e Maau 'i he Ngaahi Feitu'u Fakapule'anga, 'oku ne tapui ai ha ngaue langa pe 'i he Kupu 6 (1)(c). Ka 'i he Kupu 6 (4)(g) 'oku ne fakangofua 'a e Potungaue Sivile 'i hono fakalele 'o ha mala'e vakapuna, ko e ngaue 'oku 'ikai ke ala toloi. Pea na'e pehe leva ko e faka'ataa 'e he Pule'anga 'a e ngaue Sapate, 'i he kupu ko'eni.

Koe ongo kupu ko'eni, 'oku na kehekehe pe, ko e Kupu 6(1)(c) 'oku 'uhinga ia ke tapui 'a e ngaue langa, ka ko e Kupu 6(4)(g) 'oku 'uhinga ia ki he fakaava 'o e mala'e vakapuna 'i he 'aho Sapate ki he to mai ha vakapuna. 'Oku tu'u fehanganagai ia, ke tapui 'e he Kupu 6(1)(c) kae fakangofua 'a e ngaue langa ia 'e he kupu 6(4)(g).

Koe ngaue na'e fakahoko 'i he 'aho Sapate, ko e ngaue langa ia, 'oku tapui 'e he Kupu 6(1)(c), 'oku maunau ai 'a e Konisitutone, pea 'i he taimi tatau ko e ngaue na'e fakahoko na'e ala toloi pe ia, pea fakahoko 'i ha 'aho kehe, he ko e ngaue langa. 'I he'ene pehe, e 'oku mo'oni ai 'a e launga ia 'a e kakai 'o Ha'apai.

Ko e ngaue langa kotoa pe 'oku fakapa'anga 'e ha tokoni mei muli (donors) kuo pau ke nau talangofua ki he ngaahi lao 'a e Fonua, koe'uhi ka nau ka maumau'i, te nau ngalivale. 'I he taimi tatau, na'e ta'efakalao mo takihala'i 'e he Pule'anga 'a e Fale Alea, 'i he fakamatala ki hono fakangofua 'a e ngaue langa 'i he mala'e vakapuna, 'i he 'aho Sapate (Minito 'o e Fale Alea, 27 Sune, peesi 46-60.

Ngaahi Fakamo'oni ki he Makatu'unga Fika 10

1. Minito 'a e Fale Alea, 27 Sune 2023, peesi 46-60.

Makatu'unga 11: Mole koloa 'a e pule'anga 'ikai 'ilo pe 'oku 'i fe

Ko e kau taki 'o e pule'anga 'oku nau ngafa'aki hono tauhi 'o e koloa mo e me'a ngaue 'a e pule'anga. Kae fakatatau ki he fakamatala 'Atita 'o e Ngaahi Ngaue Fakapule'anga mo e Faipau ki he Lao 2020/2021 – 2021/2022 'oku mole pee 'a e ngaahi koloa 'a e pule'anga pea 'oku 'ikai ke toe 'ilo ia pe 'oku 'i fe. Ko e konga eni 'o e fakamatala 'a e 'atita 'oku ha 'i he peesi 46.

“Mole Koloa Tauhi Tupu'a

Na'e fakamo'oni'i mei he 'Ofisa Fefononga'aki ko e ngaahi koloa tauhi tu'upau mole mei he CED T/Pool 'oku 'ikai ke lava 'o tala 'a e feitu'u 'oku 'i ai.

*Taha 'o e ngaahi Motololi Hiki (dump truck) na'e 'oatu ki he MEIDEC ka na'e fakamahino mei he MEIDEC 'oku 'ikai ke nau ma'u pe 'oku 'i fe.

*Ko e Motololi Hiki ma'a e Potungaue Pa'anga fakatatau ki he Va'a Ngaue Poupou na'e 'ave 'e he Minisita Pa'anga 'o e taimi ko ia, ki he'ene vahenga fili Tt4. Na'e 'a'ahi atu 'a e 'Atita ki he 'Ofisi Tt4 'i Houmakelikao ka na'e 'ikai lava 'o tala 'a e feitu'u 'oku 'iai 'a e loli.” 'Oku mau tui ko e konga pee eni 'o e ngaahi koloa 'oku pulia mei he tauhi 'a e pule'anga. 'Oku mau ma'u pee 'a e fakamatala 'oku 'iai e ngaahi loli pehe ni 'oku 'asi 'i he ngaahi vahenga fili 'e ni'ihii.

Ko e fa'ahinga founa hala mo ta'emaau eni 'e 'ikai ke tolonga mo maau ai 'a e koloa 'a e pule'anga 'a ia na'e fakataumu'a ki he kakai fakalukufua kae ngaue'aki pe ia ki he lelei fakatautaha pe fakakulupu.

'Oku totonu ke kumi kotoa 'a e ngaahi me'a ngaue pehe ni 'oku pulia 'o 'oua 'e tukutukunoa'i pea tautea 'a e kau taki 'oku nau maumau'i 'a e founa tauhi koloa totonu 'a e pule'anga. 'Oku 'ikai falala'anga ha pule'anga 'oku nau ngaue'aki 'a e founa hala mo ta'emaau ko eni.

Ngaahi Fakamo'oni Ki He Makatu'unga Fika 11

1. Peesi 'o e Fakamatala 'Atita

Makatu'unga 12: 'ikai ke tokanga fe'unga 'a e Pule'anga ki he'enua ngaue ki he ngaahi lao fakaangaanga mahu'inga ki he fonua ke fakahu taimi totnu mai ki

**he Fale Alea, kae lava ke ngaue lelei mo taimi 'a e Fale Alea, he ko e ngaahi lao
'oku fu'u fiema'u ki he lelei fakalukufua 'a e kakai moe fonua, pea ke fai mo tali
e he Fale Alea**

'I he Lipooti Fakata'u 2021-2022, 'a e 'Ateni Seniale, peesi 22 'oku ne fakaha mahino mai, 'oku tuai 'a e fakahu 'o e ngaahi lao ki he Fale Alea, ko e tuai 'a e ngaue ki ai 'a e ngaahi Potungaue 'a e Pule'anga. 'Oku fakahu tomui 'e he ngaahi Potungaue 'a e ngaahi lao fakaangaanga moe ngaahi tu'utu'uni fakaangaanga, 'o hoko ai 'a e toloi.

Ko ha Pule'anga 'oku tokanga, tautefito ki ha Pule'anga fo'ou, tene fakahu fakavavevave, 'a e ngaahi lao mahu'inga ki he malu 'a e Fonua pea moe lelei 'a e kakai, 'o kapau na'e fai tuai 'a e Pule'anga kimu'a. 'Oku a'u ki he 'aho ni, 'oku te'eki ai ke fakahoko 'e he Pule'anga ia 'a e ngaahi ngaue ko ia ki he ngaahi lao mahu'inga. 'I he'ene pehe, 'oku 'ikai ke lele hokohoko lelei ai 'a e Fale Alea, ke fai 'ene ngaue ko e fa'u lao, pea tuai ai 'a e malu mo e hao 'a e kakai, ko e 'ikai ke 'iai 'a e ngaahi lao mahu'inga.

'Oku 'i ai 'a e ngaahi konivesio mo e ngaahi lao fekau'aki mo e ngaahi me'a ki tahi, 'ea moe folau vakapuna sivile, 'ataakai, feliuliuaki 'a e 'ea pea moe ngaahi 'elia mahu'inga ki he malu 'a e Fonua moe fakalalakaka faka'ekonomika. 'Oku fiema'u ke ngaue vaveki ai 'a e Pule'anga, ko 'enau mahu'inga. Ka 'oku 'ikai ke ma'u 'e he Pule'anga lolotonga ia 'a e sio pehe.

'Oku kau atu 'a Tonga ki he ngaahi fakataha lalahi 'oku talanga'i ai 'a e mahu'inga 'o 'oseni ki he mo'ui faka'ekonomika 'a e ngaahi Fonua 'o e Pasifiki, 'o hange ko ia ko e fakataha 'a e Kulupu Tekinikale 'a e Konifelenisi 'a e Ngaahi Fale Alea 'a e 'Otumotu Pasifiki, Papete, Tahiti, 6-7 Sepitema 2022.

Na'e fakamahino'i 'i he Konifelenisi ni 'a e fakatu'utamaki 'o e fakaveve 'i he 'oseni, pea ko e lahi taha ko e pelesitiki. 'Oku ma'u me'atokoni mei ai 'a e fanga ika, he taimi 'oku movete ai, pea 'oku paasi mai 'a e kona 'o e pelesitiki ki he tangata, 'i he ma'u me'a tokoni mei he ika. 'Ikai ngata ai ka 'oku toe fakautuutu moe kaiha'a ika 'i he 'oseni pea moe tapalasia 'o e me'a mo'ui 'o 'oseni 'i he toutai ta'efakapotopoto moe ngaue 'a e tangata 'oku fai he 'ataakai 'o 'oseni.

‘I he’ene tu’u ko ia ‘i he taimi ni, ‘oku te’eki aipe ke fakahu ‘e he Pule’anga ia ha lao ki he malu’i ‘a Tonga mei he veve ‘o e pelesitiki, tatau pe ‘i tahi mo ‘uta. ‘Ikai ngata ai, ‘oku te’eki ke fakahu mai ‘a e lao fakaangaanga ki he Oseni ke malu’i ‘etau koloa ‘i ‘oseni ke tolonga (sustainable ocean), mei hono tapalasia ‘e he veve, keli maka koloa mo kaiha’a mei ai, ‘o hange ko ia ko’ene ha ‘i he Lipooti Fakata’u ‘a e Potungaue Fakamatala’ea, Ma’u’anga Ivi, Ma’u’anga Fakamatala, Tokangaekina Ngaahi Fakatamaki, ‘Atakai, Fetu’utaki, Feliuliuaki ‘a e ‘Ea, 2021-2022, peesi 182. Ka ko e lao ‘eni ia na’e totonu ia ke fai mo fakahu pea tali he vave taha.

‘Oku te’eki ai pe hoko koha lao, ‘a e ngaahi lao fakaangaanga ‘oku ha atu ‘i lalo, hange ko ia ko’ene ha ‘i he Lipooti Fakata’u ‘a e Potungaue Fakamatala’ea, Ma’u’anga Ivi, Ma’u’anga Fakamatala, Tokangaekina Ngaahi Fakatamaki, ‘Atakai, Fetu’utaki, Feliuliuaki ‘a e ‘Ea, 2021-2022, peesi 13-15:

Lao Fakaangaanga Ki Hono Tokangaekina ‘o e Ngaahi Fakatamaki 2021;

Ngaah Tu’utu’uni Lao Ki Hono Malu’i ‘o e Ngaahi Me’a Mo’ui ‘Oku Tu’u Lavea Ngofua 2021;

Tu’utu’uni Lao Ki Hono Malu’i ‘o e Osouni Leia (Ngaahi Me’a Pule’i) 2022;

Lao Fakatomotonu Ki Hono Malu’i ‘o e Osouni Leia;

Lao moe Tu’utu’uni Lao ki he EIA

Pehe foki ki he ngaahi tu’utu’uni fakaangaanga ki he me’atokoni, ‘a ia ‘oku ha ‘I he Lipooti Fakata’u ‘a e Potungaue Ngoue, Me’atokoni moe Vao’akau 2022, peesi 96, ‘oku te’eki pe ke fakahu ia, kae lava ‘a e tefito’i lao ki he Me’atokoni ‘o ngaue fakalelei.

Hange ko ia ko e Lipooti Fakata’u ‘a e Potungaue Ngaahi Ngaue Lalahi 2021-2022, peesi 55, ko e Lao ki he Fefolau’aki Vakapuna Sivile 2014, kuo ‘osi kakato hono taimi ke toe vakai’i (due for review). Ko ‘ene tu’u ko ia he taimi ‘oku te’eki pe ke fakakakato ‘a e ngaue ia ko eni, pea ‘omai ki he Fale Alea ‘a e toe vakai’i ko ia ‘o e Lao.

‘Oku palopalema foki ‘a e folau vakapuna sivile fakalotofonua, ‘i he maumau kuo hoko lolotonga hono fakalele ‘e he Lulutai. Hange ko ia ko e maumau na’e hoko ki he ongo vakapuna, SAAB moe Y12, oku ngaue ‘aki ki he fepuna’aki. ‘Ikai ngata ai, ka ‘oku toe ha he Lipooti ‘a e Potungaue Ngaahi Ngaue Lalahi 2021-2022, peesi 54-57, 67, 73, 87, ‘a e palopalema lahi ‘a hono fakalele ‘o e folau vakapuna sivile ‘e he Lulutai moe Pule’anga.

Ko hono toe vakai'i 'o e lao Folau Vakapuna Sivile 2014, na'e totonu ke fai mo fakahu mai ia ki he Fale Alea, ko e tu'unga 'oku 'iai 'a e folau vakapuna sivile, ka 'oku a'u ki he 'aho ni, 'oku te'eki pe fai ia 'e he Pule'anga, pea ko e ta'e tokanga lahi ia.

'I he Lipooti Fakata'u 'a e Potungaue ki he Ngaahi Ngaue Lalahi 2021-2022, oku ha he peesi 81, 'a e ngaue ki hono toe vakai'i 'o e ngaahi tu'utu'uni lao (regulations) oku fakamalumu 'i he STCW moe ISM Code ki he folau tahi moe malini. 'Oku a'u ki he 'aho ni, 'oku te'eki pe ke fakahu mai ki he Fale Alea 'a e ngaahi lao tu'utu'uni ko'eni, 'oku mahu'inga ki he malu moe hao 'i he tafa'aki ki tahi.

'Oku fiema'u ke 'iai 'a e ngaahi lao kuo fakaha 'i 'olunga kene toe malu'i lelei ange 'a Tonga mei he hoko ha fakatamaki ki he kakai 'i he ta'e tokanga. 'Oku a'u ki he 'aho ni, 'oku te'eki ai pe ha ngaue ia 'a e Pule'anga ki he ngaahi lao mahu'inga ko'eni ki he Fonua.

'Oku totonu ke fakahoko 'e he Pule'anga 'a e sivi 'o e ngaahi lao 'o e Fonua, ke fakapapau'i mei ai 'oku 'ikai ke fepakipaki 'a e ngaahi lao, pea ilo ai moe ngaahi lao 'oku totonu ke monomomono, ngaahi 'elia 'oku fakalongolongo ai 'a e lao ke tatapuni moe ngaahi 'elia 'oku totonu ke 'iai ha lao kene fakamalumu. 'Oku mahu'inga 'eni ki he malu moe hao 'a e kakai 'o e Fonua.

'Oku mahino mei he lekooti 'a e Fale Alea, 'oku te'eki pe ke fakahoko 'a e ngaahi ngaue ki he ngaahi lao moe ngaahi tu'utu'uni lao mahu'inga, kuo fakamatala 'i 'olunga, neongo 'oku 'iai pe 'a e ngaahi lao kehe fekau'aki. Ka 'oku 'ikai ke fe'unga ia, pea na'e 'osi fakamatala pe 'i he ngaahi lipooti 'oku ha 'i 'olunga, 'oku fiema'u ke fakahoko 'a e ngaue ki he ngaahi lao fakaangaanga moe ngaahi tu'utu'uni lao fakaangaanga ko ia. 'Oku te'eki pe ke fakahoko 'a e ngaahi ngaue mahu'inga ia ko ia 'e he Pule'anga.

Ngaahi Fakamo'oni ki he Makatu'unga Fika 12

1. Lipooti Fakata'u 'Ateni Seniale 2021-2022, peesi 22;
2. Lipooti ki he Fakataha 'a e Kulupu Tekinikale 'a e Konifelenisi 'a e Ngaahi Fale Alea 'a e 'Otumotu Pasifiki, Papete, Tahiti, 6-7 Sepitema 2022.

3. Lipooti Fakata'u 'a e Potungaue Fakamatala'ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokangaekina Ngaahi Fakatamaki, 'Atakai, Fetu'utaki, Feliuliuaki 'a e 'Ea 2021-2022, peesi 13-15, 182;
4. Lipooti Fakata'u 'a e Potungaue Ngoue, Me'atokoni moe Vao Akau 2021-2022, peesi 96
5. Lipooti Fakata'u 'a e Potungaue Ngaahi Ngaue Lalahi 2021-2022, 54-57, 67, 73, 81, 87
6. Tohi Fehu'i, 13 Sune, 2023 moe Tohi Tali mei he Kalake, 2 'Aokosi 2023

Makatu'unga 13: Fu'u lahi 'a hono launga'i e fai fatongia 'a e ngaahi Potungaue 'a e Pule'anga, pea 'oku 'ikai ke ngaue 'a e Pule'anga ki ha founa ngaue ke fakasi'isi'i ai 'a e launga 'a e kakai

Koe fai fatongia 'a e Pule'anga 'oku 'iai 'a hono ngaahi akonaki kau ai 'a e matamo'ui (responsiveness) ke faifatongia ma'a e kakai, fakahoko ki he lelei taha moe vave taha 'a e ngaahi fatongia ko ia, pea ke fai 'a e fatongia 'o fakatatau ki he lao moe tu'utu'uni.

'I he ngaahi fonua lahi, 'oku fai 'e he Pule'anga 'a e fokotu'utu'u ke tala mahino ki he kakai 'a e founa ngaue, founa ke solova 'aki ha palopalema, founa ke ma'u ai 'a e tali fakafiemaleie pea mo palomesi 'a e ngaahi Potungaue tenau fai fakalelei 'a e ngaue ki he lelei taha ki he fiemaleie 'a e kakai.

Oku ha mai mei he ngaahi lipooti 'a e 'Omipatimeni ko e ngaahi 'uhinga 'oku fai ai 'a e launga 'a e kakai, oku kau ai 'a e tuai 'a e ngaue kiai, 'ikai ha tali mahino, filifili manako, maumau'i 'a e lao, ikai muimui ki he founa totonu, ikai fakafiemaleie 'a e fai fatongia, ta'e tokanga pea moe ngaahi 'uhinga fekau'aki moe fai fatongia kovi 'a e Pule'anga.

'I he Ta'u Fakapa'anga 2020-2021 na'e launga'i tu'o 115 ai 'a e ngaahi Potungaue 'a e Pule'anga, pea tu'o 108 he 2021-2022 (Lipooti Fakata'u 'a e Omipatimeni 2021-2022, peesi 9 moe 2022-2023, peesi 10). 'Oku 'iai 'a e tui 'oku tu'u tatau pe, pe toe hiki ki 'olunga 'a e fika, neongo 'oku te'eki ke 'omai 'a e Lipooti 'a e Omipatimeni ki he 2022-2023. Na'e 'oatu 'a e tohi fehu'I ki he Omipatimeni ke 'omai 'a e fakamatala fakamuimui taha ki he lahi 'o e ngaahi launga ki he faifatongia 'a e ngaahi Potungaue 'a e Pule'anga, ka 'oku mahino mei he 'Omipatimeni 'e toki 'omai pe 'a e fakamatala ia he Lipooti Fakata'u. (Tohi Fehu'i ki he Omipatimeni, 19 Me 2023).

‘Oku ‘ikai ke ha mai mei he fakamatala ‘a e ngaahi Potungaue ‘a e Pule’anga, ‘i he ngaahi Lipooti Fakata’u, tautefito ki he ngaahi Potungaue oku lahi taha hono launga’i, ‘oku ‘iai ha fokotu’utu’u ke fakasi’isi’i pe ‘oua toe hoko ha launga.

‘Oku mole heni ‘a e totonu ‘a e kakai ki he faifatongia lelei pea ‘ikai ‘aonga ‘a e mole ‘a e tukuhau ‘a e kakai ‘i hono totongi ‘a e sevesi ‘oku ‘ikai fakahoko lelei. ‘Ikai ngata ai, ka ‘oku toe mole moe fakamaau totonu mei he kakai ‘oku ‘iai ‘enau totonu ki ha me’a ‘oku ‘anautolu, ka ‘oku mole ia ‘i he ‘ikai ke fakahoko fakalelei ‘a e fai fatongia.

Ngaahi Fakamo’oni ki he Makatu’unga Fika 13

1. Lipooti Fakata’u ‘a e Omipatimeni 2020-2021, peesi 9
2. Lipooti Fakata’u ‘a e Omipatimeni 2021-2022, peesi 10
3. Tohi Fehu’i ki he Omipatimeni, 19 Me 2023

Makatu’unga 14: Kei fakamo’oni sieke pee Minisita ki he Ngaahi Ngaue Lalahi, Hon. Sevenitini Toumo’ua, ‘i he sieke ‘a e poate Friendly Island Shipping Association lolotonga ia kuo ‘osi minisita.

‘Oku tu’utu’uni ‘e he Kupu 14 ‘o e Lao ki he Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’anga ‘e ‘ikai ke fakanofu ha minisita ki he lakanga Talekia ‘o e Poate. Pea ‘oku tu’utu’uni ‘a e kupu tatau ka ‘iai ha taha Talekita ‘oku kanititeiti Fale Alea kuo pau ke lau ‘oku fakafisi ‘i he ‘aho na’e lesisita kanititeiti ai hange ko ‘ene ha atu ‘i lalo.

14 Fakanofu mo hono tuku ki tu’a ‘a e kau talekita ki he ngaahi poate ‘o e ngaahi pisinisi ‘a e pule’anga

(1) Kuo pau ke fakanofu ‘e he Minisita, ‘i he loto ki ai ‘a e Kapineti, ha ni’ihi ko e kau talekita ‘o e ngaahi pisinisi ‘a e pule’anga ‘a ia, ‘i he fakakaukau ‘a e Minisita, ‘e tokoni ki he ngaahi pisinisi ‘a e pule’anga ke ma’u ‘a ‘enau tefito’i taumu’a.

(2) Fakatatau ki he Lao ni, kuo pau ke ‘ikai fakanofu pe hoko atu ha memipa ‘o e Kapineti, pe ‘o e Fale Alea ko ha talekita ‘o ha pisinisi ‘a e pule’anga tukukehe ‘i he ngaahi taimi ko ia ‘oku fokotu’u ai ha pisinisi fo’ou ‘a e pule’anga pea ‘oku pehe ‘e he Pule’anga ‘oku fiema’u ke fakanofu ha kau memipa ‘o e Kapineti ki ha vaha’a taimi

fakataimi, 'o 'ikai ke laka hake 'i he mahina 'e 12 mei he 'aho na'e fokotu'u ai 'a e pisinisi 'a e pule'anga, ke fokotu'u ha pisinisi fo'ou 'a e pule'anga.

(3) Tukukehe 'i hono tu'utu'uni 'i he kupusi'i (2) ko ha talekita 'a ia 'oku lesisita ko ha kanititeiti ki he Fale Alea kuo pau ke lau ia kuo ne fakafisi mei he poate 'o e pisinisi 'a e pule'anga 'i he 'aho 'o e lesisita.

Kae fakatatau ki he tali tohi 'a e 'Eiki Minisita ki he Ngaahi Ngaue Lalahi, ki he Tohi Fehu'i 'a e Fakafofonga 'o Tongatapu 4, ko e mo'oni pee 'oku kei fakamo'oni sieke pee ia 'i he sieke 'a e Kautaha FISA. Ko e kongani 'ene tali ki he fehu'i pe 'oku kei fakamo'oni sieke pee ia 'i he FISA ka kuo 'osi minisita.

“Ko e tokotaha signatory 'a e motu'a ni na'e fakamafai'i 'e he Poate kau Talekita FISA, ke u fakamo'oni 'i he ngaahi sieke 'a e FISA. Mei he taimi si'i mei he'eku fakafisi fakatu'upake, na'e loto e Poate ke hoko atu pee 'a 'eku fakamo'oni 'i he sieke FISA kae tuku ange ha taimi kenau ngaue ke liliu e signatory pangike. Na'e fiema'u ke 'oua uesia 'a e lele e ngaue. Na'e 'ikai ke mole ha pa'anga pea 'e mahino pee ia 'i he 'atita 'o e taimi nounou na'a ku fakamo'oni ai.”

'I hono 'eke ko e ha e hingoa 'o e sieke pe 'akauni na'e fakamo'oni ai na'a ne pehe ko e "sieke ngaue pe ia 'a e kautaha FISA pea 'e ma'u pe ia mei he kautaha FISA 'oka fiema'u. Ko e toki 'osi pee ia hono 'eke atu 'oku fiema'u.

'Oku mau tui ko e founaeni 'oku hala he 'oku 'osi mahino 'a e lao ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga ke 'oua 'e kau ha minisita ki he Poate, ka na'e kei fakamo'oni sieke pe 'a e minisita ia.

Pea lolotonga 'a e pole 'a e minisita tokua 'e haa 'i he fakamatala 'atita 'e 'ikai ha pa'anga 'e mole, 'oku 'osi haa ia 'i he Fakamatala 'Atita 'o e Ngaahi Ngaue Fakapa'anga mo e Faipau ki he Lao 2020/2021-2021/2022 'oku 'i ai 'enau hoha'a pe 'oku kakato 'a hono totongi 'o e malu'i 'o e ngaahi vaka he he ko e taimi 'oku fakatauhoa ai ki he ta'u ki mu'a 'oku nounou'aki ia 'a e \$1 kilu tupu. Ko e kongani e fakamatala 'a e 'Atita 'oku ha 'i he peesi 140.

2.2 Pa'anga Hu Atu

Malu'i 'o e Ngaahi Vaka

Ko e ngaahi vaka kotoa 'oku fakalele 'e he FISA 'oku malu'i ia 'e he Kautaha ko e Willis Limited USA. Ko e tefito'i fatongia ia 'o e kautaha ke lava 'o malu'i kotoa 'enau ngaahi vaka he taimi kotoa pee.

Ko e fakamole ki he malu'i 'oku fakakau ai 'a e fakamole 'o e ngaue. Ko e lahi 'o e malu'i ki he ngaahi vaka \$499,774 'i he 2020 (\$621,367 'i he 2019, holo 'aki 'a e \$121,593).

'Oku 'ikai ke fakaha mai 'e he 'atita pe na'e fefe 'a e ta'u 2022 'a ia 'oku a'u ki ai 'ene piliote 'atita. Ka 'oku ne hoko atu 'o pehe.

“Ko e Tu'utu'uni Ngaue ki he Malu'i, na'e 'ikai ke ma'u mai ia ki he timi 'atita, pea ne 'ikai ke lava ke fakapapau'i 'a e tonu, kakato, mo e papau ko e fakamole malu'i ko e \$499774 ko e kakato ia e malu'i ki he ta'u mo fakahoa ki he holo ko ia ne fakaha atu 'i 'olunga. 'Oku mau tokanga'i ko e totongi tomu'a ki he malu'i ko e \$100,040 'oku fakaha he Fakamatala Pa'anga.”

'Oku mau fokotu'u atu ko e fa'ahinga founga ngaue eni 'oku ta'efakalao pea 'e 'ikai fai ia 'e ha kakai faitotonu. 'I he hili pee 'a e Tohi Fehu'i kuo mau fanongo kuo tu'uaki 'a e lakanga Financial Contrloller 'a e FISA. Talu e 'osi 'a e fili mei he Novema 2021.

Ko e ta'efakahoko 'e he Palemia ha ngaue ki he toe fakamo'oni sieke 'a 'ene minisita 'i he Pisinisi 'a e pule'anga 'oku ha mai ai 'oku 'ikai ke ne poupu'i 'a e founga ngaue totonu.

Ngaahi Fakamo'oni ki he Makatu'unga Fika 14

- 1. Tohi Fehu'i mo e Tali**
- 2. Fakamatala 'Atita**

Makatu'unga 15: Ko e 'ikai ke talangofua 'a e Eiki Minisita Ki he Ngaahi Ngaue Lalahi ki he Tu'utu'uni 'a e Fale Alea ke fengaue'aki pea mo e ongo fakafofonga 'o e Kakai mo e fakafofonga 'a e Hou'eiki Nopele 'i hono vakai'i 'a e mo'oni 'o e Tohi Tangi mei he ngaahi kautaha ne aleapau ngaue ki he langa 'o e ngaahi fale fo'ou ma'a e kakai ne uesia 'e he peau kula.

Na'e tali 'e he Fale Alea 'i he fakataha Fika 25/2022 'o e 'aho 29 'o Novema 2022 'a e fokotu'u ke 'ave 'a e Tohi Tangi Fika 8/2022 'o e 'aho 17 'o Novema 2022 ki he Pule'anga pea

fengaue'aki mo e kau memipa he Fale Alea. Na'e tali foki ke kau atu 'a e 'Eiki Nopele Tu'ivakanō ko e fakafofonga ia 'o e Hou'eiki nopele pea pe he foki ki he Fakafofonga 'a e Kakai 'o Tongatapu 1, Hon. Tevita Fatafehi Puloka, pea mo e Fakafofonga o e Kakai 'o Tongatapu 5, 'Aisake Valu Eke. Ko e 'Eiki Minisitā 'o e Ngaahi Ngāue Lalahi, Hon. Seventeen Toumo'ua, ke ne fakafofonga'i 'a e tafa'aki 'a e Puleanga.

Ne fai 'a e femahino'aki 'a e 'Eiki Minisita 'o e Potungaue pea mo e ongo Fakafofonga 'o e Kakai ke tuku ki he Kau ngaue fakatekinikale kenau vakai'i 'a e me'a fakatekinikale 'o e Tohi Tangi 'o kau ai 'a e taki ngaue 'a e PMU 'o e Potungaue Ngaahi Ngaue Lalahi pea mo e Fakafofonga 'e ua (2) mei he kau Tohi Tangi 'oku nau ma'u taukei he fakamahu'inga'i 'o e koloa langa (pe certified Quantitative Surveyors) ke nau vakai'i mo fakafehoanaki (reconcile) 'a e ngaahi me'a 'o kau ai 'a e: (a) mape ne fai'aki 'a e langa, (b) lahi 'o e koloa (pe BOQ) ne ha 'i he Tohi Tangi ke fakafehoanaki mo e lahi 'o e koloa (pe BOQ) 'a e PMU 'a e Potungaue Ngaahi Ngaue Lalahi, pea vakai'i mo e (c) fakamole ne fakahoko ki he fale fungavaka kuo 'osi mo kakato hono langa, pea pe he ki he fale papa mo e fale piliki 'ikai ke fungavaka kuo 'osi hono langa. Ko e taumu'a ke fakapapai'i 'a e lahi totonu (actual costs) ki he fakamole ki hono langa 'o e ngaahi fale ko 'eni 'e tolu (3) 'oku fai ki ai 'a e Tohi Tangi.

Ko e me'apango ne 'ikai ke ngaue mai 'a e Va'a ki he Ngaue Langa (PMU) 'o e Potungaue Ngaahi Ngaue Lalahi ke 'omai (pe share) 'enau mahu'inga ki he koloa mo e toenga 'o e fakamole ki he kau ngaue, tupu (profit margin) ki he ngaue, pea pehe ki he tukuhau 'a ia ko e ngaahi fakamatala ko 'eni 'oku tonu ke ma'u pe 'i he 'enau fakamahu'inga 'i he 'enau BOQ. Ne fakahaa'i 'e he taki ngaue 'a e PMU 'oku 'ikai tenau 'omai 'enau tolu 'enau BOQ pea 'oku kehe pe 'enau fika ia 'a kinatolu. 'Oku mahino heni ko e tu'utu'uni pe ia 'a e Eiki Minisita ke 'oua 'e ngaue mai 'a e PMU ki he me'a ne fai 'a e femahinoaki ke fai ki ai 'a e ngaue 'a e ki'i Komiti Fakatekinikale.

Ka ne 'osi fakahoko pe foki 'a e fakataha he kamata'anga 'a e ki'i kulupu ngaue fakatekinikale mei he ongo tafa'aki pea mahino ai:

(a). ko e mape ne kamata'aki 'a e tu'uaki ki he langa na'e 'íai á e ngaahi liliu ai, pea mo e kehekehe mei he mape naé fai'aki 'a e langa.

(b) pea ko e liliu 'o e mape tene toe uestia ai 'a e mahu'inga ki he fale ke langa.

Ko e fakataha faka'osi 'i he 'aho 2 'o Ma'asi 2023 'a e ongo Fakafofonga pea mo e 'Eiki Minisita 'i hono 'ofisi 'o mahino ai 'a e 'ikai ke toe fai 'a e ngaue ia ne felotoi kotoaki aihe kamata'anga ke tuku ki he kulupu ngaue 'a e kau ngaue fakatekinikale ke nau vakai'i 'a e ngaahi fika ki he koloa (pe BOQ) mo e mahu'inga totonu 'o e fale kuo osi langa, pea 'e fakahu pe 'e he Eiki Minisita ia 'a 'ene lipooti ki he Fale Alea felave'i mo e Tohi Tangi, pea 'oku fai

pe 'e he Potungaue Ngaahi Ngaue Lalahi fakafou 'i he 'ene (PMU) ia 'a 'ene fokotu'utu'u makehe ki he hoko atu 'a e ngaue.

Na'e fai 'a e kole 'a e ongo Fakafofonga ke toe fakataha 'a e Kulupu Faka-technikale 'i he 'aho hoko, ('aho 3 'o Ma'asi 2023) ke ma'u mai 'a e ola 'o e ngaahi ngaue na'a nau fakahoko 'i he ngaahi fakataha kuo 'osi. Na'e fakahoko 'a e fakataha ko 'eni 'a e Kulupu Faka-technikale pea 'oku ha 'i he Miniti 'i he 'aho 3 'o Ma'asi 2023 'o e Fakataha 'a e me'a ko 'eni:

- i. 'Ikai ke lava ke fakafehoanaki ke kakato 'a e lahi 'o e koloa (quantity) tupunga pea mei he fakamahino pea mei he fakafofonga mei he PMU.
- ii. 'Oku te'eki ke tuku mai mei he PMU 'a 'enau ngaue fakafika ne ma'u mei ai 'enau ngaahi patiseti 'o makatu'unga ai 'a e mahu'inga ki he Aleapau ki he ngaahi langa fale.
- iii. Kuo mahino kuo tuku atu 'e he tokotaha ngaue fakatekinikale 'o e Tohi Tangi 'a 'enau fakamatala fakaikiiki ki he koloa (pe BOQ) mo e ngaahi ngaue fakafika ne makatu'unga mei ai 'a e patiseti 'a e Tohi Tangi 'o 'ave ki he PMU.

Ko e Miniti ko 'eni 'o e fakataha 'a e kulupu Faka-technikale 'oku 'oatu fakataha mo e Lipooti ko 'eni. Na'e 'ikai ke fakamo'oni 'a e taki ngaue ki he PMU 'i he miniti 'o e fakataha ka na'e 'osi fai ki ai 'a e fetu'utaki 'a e Sekelitali ke fakamo'oni kae 'ikai pe ke toe fetu'utaki mai, pea 'oku tali aipe 'a e miniti ko e mo'oni ia 'a e me'a ne alea'i 'i he fakataha ne fakahoko ko 'eni. 'I he aofangatuku na'e mahino 'a e ngaahi mea ko 'eni:

- i. Nae 'ikai pe ke fiengaue fakataha 'a e Eiki Minisita ia mo 'ene Va'a Ngaue (pe PMU) ki he Langa 'o e ngaahi fale nofo'anga fo'ou ki he kau uesia 'e he peau kula pea mo e ongo Fakafofonga 'o e Kakai mo e Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nopele ke solova 'a e Tohi Tangi na'e fiema'u 'e he Fale Alea kenau ngaue ki ai pea ke fakahoko 'a e ola ko ia ki he Fale Alea ke nau faitu'utu'uni ki ai.
- ii. 'Oku mahino mei he Tepile 1 'i lalo 'a e lahiange 'a e fakamole he mahu'inga ne fai'aki 'a e Aleapau ki he langa 'a e ngaahi fale ko 'eni, pea 'oku iai 'a e makatu'unga lelei mo mo'oni 'a e Tohi Tangi ke fakalelei'i 'e he Pule'anga.

Teplie 1: Mahu'inga ki he Fale fungavaka mo e Falepapa 'ikai Fungavaka a e PMU, Tohi Tangi pea mo e Vakai Tau'ataina

	Fale Fungavaka	Fale papa 'ikai Fungavaka
PMU (Aleapau Ngaue)	90,000	85,000
Tohi Tangi	186,300	152,000
Vakai Tau'ataina	154,420	130,979

- iii. Ke fakatokanga'i kuo 'osi fakaha mai pe 'e he kau langa fale ko 'eni (contractors) 'o tatau pe 'a e kau langa ne nau fakamo'oni ki he Tohi Tangi pea mo e fa'ahinga ne 'ikai kenau fakamo'oni ki he Tohi Tangi, 'a 'enau talaloto ki he lahi 'enau mo'ua ki he ngaahi kautaha ne hu mai mei ai 'a 'enau koloa 'o fai'aki 'enau ngaue koe'uhi ko e 'ikai fe'unga a e mahuinga ne omai 'i he Aleapau ki he Ngaue langa ko'eni.
- iv. Ke Fakatokanga'i ne fakaha mai foki 'e he kau langa (contractors) 'o tatau pe 'a e kau langa ne nau fakamo'oni ki he Tohi Tangi pea mo kinautolu ne 'ikai fakamooni ne iai 'a e ngaahi koloa ia ne fetu'utaki ange 'a e Pule 'o e Vaa Tokanga'i 'a e Ngaue (PMU) ke fakatau mai 'a e ngaahi koloa ko 'eni mei he ngaahi fale koloa, ka ne nau toki fakatokanga'i ne fu'u mamafa 'a e totongi ki he ngaahi koloa ko eni, pea 'oku nau ta'efiemalie he founa ngaue ko ia 'a e Pule i he PMU he hange 'oku 'ikai ke fai totonu 'a e fatongia.
- v. Ke fakatokanga'i na'e 'i ai foki 'a e me'a 'a e 'Eiki Minisita Ki he Ngaahi Ngaue Lalahi ne 'i ai 'a e ngaahi kautaha 'oku nau tupu kinautolu 'i he 'enau langa fale á ia óku nau pehee óku feúnga pe mahuínga ia naé fai'aki 'a e aleapau 'e he Puleánga. Naé fai á e kole 'a e kau e memipa e Komiti ki he 'Eiki Minisita ke ómai á e BOQ á e ngaahi kautaha ko éni 'oku ne pehe 'oku nau tupu (profitable) ke fai ha vakai tau'ataina ki ai, pea ke tokoni ki he ngaahi kautaha 'oku lau óku nau faingataáa. Ka naé íkai ke ómai á e ngaahi fakamatala koloa ia (pe BOQ) mo honau mahui'nga 'e he 'Eiki Minisita ke fai ha vakai ki ai. 'Oku ha leva heni 'oku ta'efalala'anga 'a e fakamatala 'a e 'Eiki Minisita ki he Komiti Fili'a e Fale Alea.
- vi. Na é fai 'a e fokotu'u ki he ngaahi kautaha ko ia 'oku nau pehe 'oku nau tupu (profitable) 'i he ngaue langa ni kenau fai muá ha tohi 'o fakatuásila ki he Sea Falealea ó fakamahino óku faingamalie pe 'a e pa'anga 'oku nau ma'u mei he aleapau ki he langa fale, ka óku te'eki ai ke fai á e tohi ia ko ia. Makatuúnga í he 'ikai lava ke ómai á e ngaahi fakamatala ko ia pe BOQ 'oku taé falala'anga 'a e fakamatala ko ia he 'oku 'ikai hano fakamo'oni ki ai ke hange ko e fakamo'oni kuo ma'u meia kinautolu kuo 'osi langa 'o osi 'a e fale fungavaka, fale papa 'oku 'ikai fungavaka.

Ko hono fakakatoa ‘oku ta’e falala’anga ‘a e ngaue ‘a e Pule’anga ki he ngaahi kautaha langa ko ‘eni ki hono langa ‘a e ngaahi fale nofo’anga ke hiki ki ai ‘a kinautolu ne uesia ‘i he peau kula tupu mei he puna ‘a e mounga afi ‘i hono fakahoko ‘a e founga ngaue ‘oku ta’emahino mo ta’emaaui mo ‘ikai faitotonu ‘o uesia kovi ai ‘a e langa o e ngaahi fale nofo’anga fo’ou ko eni, pea mo ene uesia kovi ki he tu’unga fakapa’anga ‘a e ngaahi kautaha langa, pea pehe foki ki he uesia kovi ki he ngaahi fale koloa ne nau hu koloa mai mei ai fakamo’ua ka ‘oku te’eki ke kakato hono totongi fakafoki ‘a e pa’anga ki he ‘enau koloa ne humai fakamo’ua meia kinautolu.

Na’e fakahu ‘a e Lipooti ko ‘eni ki he Kalake ‘o e Fale Alea he ‘aho 29 ‘o Ma’asi 2023 felave’i mo e ola ‘o e ngaue ki he Tohi Tangi ko ‘eni kuo ‘osi fakamo’oni hingoa ki ai ‘a e Fakafofonga Fale Alea ‘o e Hou’eiki Nopele Fika 2 ‘o Tongatapu, Lord Tu’ivakano, Fakafofonga Fale Alea ‘o e Kakai ‘o Tongatapu 1, Hon. Tevita Fatafehi Puloka, pea mo e Fakafofonga Fale Alea o e Kakai o Tongatapu 5, ‘Aisake Valu Eke.

Ngaahi Fakamo’oni ki he Makatu’unga Fika 15

Lipooti felave’i mo e ola ‘o e Fakatotolo ki he Tohi Tanga Fika 8/2022 ‘o e ‘aho 17 ‘o Novema 2022 mei ha ngaahi Kautaha Langa Fale Sunami ‘a Tonga ne fakamo’oni ki ai ‘a e Fakafofonga Fale Alea ‘o e Hou’eiki Nopele Fika 2 ‘a Tongatapu, Lord Tu’ivakano, Fakafofonga Fale Alea ‘o e Kakai ‘o Tongatapu 1, Hon Tevita F Puloka, mo e Fakafofonga Fale Alea ‘o e Kakai ‘o Tongatapu 5, Hon ‘Aisake Eke.

Makatu’unga 16: Fu’u lahi ‘a e folau ‘a e Eiki Palemia moe kau ‘Eiki Minisita kae li’aki ‘a e Pule’anga, kakai moe Fale Alea

Koe fatongia ‘o ha taki ‘o ha Pule’anga ko’ene nofotaha ki hono tokanga’i ‘a e fakalele ‘o e ngaue koe’uhi ko e lelei ‘a e kakai. ‘Oku mahu’inga ‘eni, telia na’a hoko ha ngaahi me’a fakatu’upake pe fakatamaki ‘i Tonga ni, ‘oku ‘ikai ke ‘i Tonga ni ‘a e ‘Eiki Palemia pea moe kau Minisita ‘oku nau kaunga tonu ki ha fakatamaki pe fakatu’upake.

Lolotonga ‘a e mo’ulaloa ‘a e Fonua ‘i he ola kovi ‘o e mahaki Koviti-19 pea moe pa ‘a e mo’unga afi Hunga-Tonga Hunga Ha’apai, na’e taki ‘a e ‘Eiki Palemia he folau ‘a e kau Minisita lolotonga ‘a e mahina ko Sune, Siulai mo ‘Aokosi ‘o e 2022. Na’e hokohoko atu aipe

‘a e toutou mavahe ‘a e ‘Eiki Palemia mei Tonga ni, pea pehe ki he kau Minisita ko e folau kae li’aki ‘a e fakalele ‘o e Pule’anga, ‘o a’u mai ki he ‘aho ni.

‘Oku fu’u fakavalevale ‘a e folau tu’o lahi pehe, ‘aha Palemia mo ha’ane kau Minisita. ‘Oku fakamole lahi ia ki he tukuhau ‘a e kakai, pea ‘ikai ngata ai, pea ‘oku ‘ikai ke mahino ia pe fakaha ki he Fale Alea ha ‘aonga pe ko ha ola melie ma’a e kakai moe fakalalakaka ‘a e Fonua mei he ngaahi folau.

‘Oku ‘ikai foki ke lipooti mai ki he Fale Alea ha folau ‘a e Palemia pe ko ha Minisita, ke ‘ilo ai pe na’e ‘iai hano ‘aonga pe ‘ikai ki he fonua. ko e me’a ‘oku mahino ko e lahi li’aki honau ngaahi fatongia, pea tomui ‘a e ngaahi fetu’utaki fakangaue ‘enau takitaha Potungaue, ko e lahi ‘enau mama’o.

Koe’uhi ko e lahi ‘a e ngaahi folau pea ‘oku ‘ikai ke lava ‘a e Pule’anga o fakalele lelei ‘e he Kapineti, ko e lahi ‘enau mama’o, pea lahi tali ‘a e Kapineti ki he Palemia, ko’ene ‘i Tu’apule’anga.

‘I he Fale Alea, lolotonga ‘a e ta’u 2022, ko e ‘aho pe ‘e 25 na’e feme’a’aki ai ‘a e Fale Alea. ‘Oku mole ai ‘a e pa’anga ‘a e Fonua he totongi ‘o e kau Fakafofonga ki he Fale Alea, kae lahi ange ‘a e taimi ‘oku ‘ikai ke fai ai ha feme’a’aki. ‘I he Tapuni ‘a e Fale Alea ‘i he 2022, na’e ‘i Tonga ni pe ‘a e kau Minisita ‘e toko 6, pea ko e Fakaava, na’e ‘i Tonga ni ‘a e kau Minisita pe ‘e toko 5. ‘Oku fu’u matu’aki li’aki ‘aupito pe ‘e he kau Minisita ‘a honau fatongia ki he Fale Alea moe kakai, kae fai ‘a e ngaahi folau.

Na’e fai ‘a e fehu’i ki he ‘Eiki Minisita Pa’anga ki he lahi ‘o e pa’anga kuo fakamoleki ‘e he Pule’anga, ki he folau ‘a e ‘Eiki Palemia ki tu’apule’anga, ka na’e ‘ikai ha’ane tali mai, talu hono ‘aveki ai’a e tohi fehu’i ‘i he ‘aho 22 Me, 2023. Ka ‘oku ‘iai ‘a e tui ‘oku ‘i he lau kilu ‘a e fakamole ki he ngaahi folau ‘a e ‘Eiki Palemia, pea pehe foki ki he kau Minisita. ‘Oku mole lahi ai ‘a e pa’anga tukuhau ‘a e kakai.

Ngaahi Fakamo’oni ki he Makatu’unga Fika 16

1. Tohi Fehu’i ki he ‘Eiki Minisita Pa’anga, 22 Me 2023;

Makatu'unga 17: Fu'u lahi 'a e ta'efiemalie mo e launga 'i he tu'utu'uni 'a e pule'anga ke faka'ata 'a e ngoue ki he kau 'Inivesitoa Muli

'Oku fu'u lahi 'a e launga 'o hoko ai 'a e 'oatu e Tohi Tangi 'e 2 ki he Fale Alea ke liliu fakafoki 'a e tu'utu'uni 'a e Minisita Leipa malolo, Tatafu Moeaki, ke faka'ata 'a e kau muli ke nau kau mai hono ngoue'i 'a e talo, manioke, 'ufi, kumala, ahi, lou'akau mo e kava pea faka'ata kenau toe kau he ngaahi ngaue ko e sekuliti mo e ngaue faka'uhila 'o ha fale fe'unga mo e \$500,000 ki lalo – ka ko e kotoa e ngaahi ngaue ko eni ko e ngaue na'e malu'i ma'a e kakai Tonga pe.

Ko e fu'u liliu lahi ki he mo'ui 'a e kakai Tonga 'e hoko 'i he fo'i tu'utu'uni ko eni he fakatatau ki he Satisitika 'a Tonga ko e peseti lahitaha 'o e kakai Tonga 'oku nau mo'ui mei he ngoue 'ata'ata pee.

'Oku mau kalanga le'o lahi atu 'e mole 'a e fonua ni 'o ka tu'u 'a e tu'utu'uni ko eni. Te tau 'aa fakaku 'o 'ilo kuo liua 'e he kau muli 'a e sekitoa 'o e fefakatau'aki fakamovetevete mo e fakalukufua. Ko hono faka'ata ko ia 'o e sekitoa ngoue ki he kau muli 'e hoko tofu pe 'a e fo'i liua tatau 'i he sekitoa ngoue.

'Oku fu'u pelepelengesi eni he 'oku tau alasi 'a e mo'ui'anga tupu'a 'o e kakai Tonga – 'a e ngoue.

Ko e ha 'a e kaha'u 'oku tau teuteu ma'a e kakai Tonga? Ke nau hoko nai ko ha kau leipa 'ata'ata pee hotau fonua ni ki ha kau muli nima malohi fakapa'anga tenau kapa 'a e sekitoa ngoue mo e fefakatau'aki?

Ko e lahi ko ia 'a e Tohi Tangi kuo fakahu atu ki he Fale Alea fekau'aki mo e kavenga ni 'oku 'uhinga ia 'oku ongo'i ta'emalu 'a e kakai Tonga ki honau kaha'u. Pea tenau fiema'u ha pule'anga 'a ia tenau ongo'i 'e malu ai 'enau mo'ui'anga mo e kaha'u 'enau fanau.

'Oku hanga 'e he tu'utu'uni ngaue ko eni 'o fakaho'ata mai 'a e vaamama'o 'a e kau taki mo e kakai. 'A e kehekehe 'o e mamani 'oku na nofo ai. 'A e kehekehe 'o e fiema'u 'a e kakai mo e tu'utu'uni 'a e kau taki. Ko e tu'utu'uni eni 'oku 'ikai fakapotopoto.

'Oku mau fakapipiki atu 'a e ongo Tohi Tangi mei he kakai ke ta'ofi 'a e Tu'utu'uni ko eni.

Ngaahi Fakamo'oni ki he Makatu'unga Fika 17

1. Tu'utu'uni Ngaue 'a e Pule'anga ki he 'Inivesi Muli
2. Tohi Tangi

Makatu'unga 18: Ta'etokanga 'a e Pule'anga 'o hoko ai 'a e maumau ki he ongo vakapuna SAAB moe Y12 'oku fakalele 'e he Lulutai, pea fakamole lahi ki he kakai totongi tukuhau, he ko e ngaue na'e totonu ke tuku ki he sekitoa taautaha he ko 'enau ngaue totonu

Koe folau vakapuna sivile, ko e fatongia 'oha sino ta'u'ataina 'oku ne ma'u 'a e taukei ma'olunga, ki hono fakalele. ko e ngaue ni, ko e ngaue 'oku totonu ke fai 'e he sekitoa taautaha, pea ke tokoniki ai'a e Pule'anga, mei tu'a. ko e fatongia 'o e Pule'anga, ko hono fakasio 'a e fakalele 'o e folau vakapuna sivile ke fakapapau'I 'oku faipau 'a e sino 'oku ne fakalele ki he ngaahi lao moe ngaahi tu'utu'uni fakavaha'a pule'anga ki he folau vakapuna sivile.

Na'e fakahoko 'a hono fokotu'u 'e he Pule'anga 'a 'ene kautaha ko e Lulutai 'i he 2020 kene fakalele 'a e folau vakapuna sivile fakalotofonua. Na'e hoko ai heni 'a e 'ikai ke faipau 'a e Pule'anga, ki he ngaahi lao moe tu'utu'uni, 'o hange ko ia 'oku ha mai mei he Lipooti Fakata'u 'a e Eiki Minisita ki he Ngaahi Ngaue Lalahi ki he 2021-2022, peesi 54-57, 67, 73 moe 87, 'a e 'oange 'a e fakataputapui ki he ongo vakapuna, ke 'oua tena toe puna, 'i he vaha'a taimi na'e fiema'u ai ke fai hono sivi fakalelei, kae kei hoko atu pe 'a e puna 'a e ongo vaka. 'Ikai ngata ai, na'e 'ikai ke fai ha ngaue ki hono sivi fakalelei 'o e ngaahi mala'e vakapuna 'i Tonga ni pe 'oku taau, pea laiseni fakalelei 'e he Tonga Airport Limited.

'Oku fakalele pisinisi 'a e Pule'anga, 'aki 'a e fokotu'u 'o e Poate 'a e Lulutai 'oku kau ai 'a e kau Minisita, pea 'oku fepaki ia moe fatongia 'o e Pule'anga ko e sivi'i moe tokanga'i 'o e ngaue fakapisinisi 'a e sekitoa taautaha. 'I hono 'ai 'e taha – 'oku seti pe 'e he Pule'anga 'a e pepa sivi 'o e folau vakapuna sivile fakalotofonua, pea nau toe fai pe 'a e sivi, pea nau toe maaka pe 'a e pepa sivi. 'Oku fakatu'utamaki ia he 'oku 'ikai leva ke lava 'a e Pule'anga, 'o sio hifo ki he'enau to nounou. Ko hono ola ko e maumau lahi ki he me'a ngaue mahu'inga ko e vakapuna pea toe mole lahi ai 'a e pa'anga tukuhau 'i hono monomono 'o e maumau ko ia,

‘a ia ‘oku ‘iai ‘a e tui kuo a’u pe ki he laui miliona. Na’e fai ‘a e tohi fehu’i ki he ‘Eiki Minisita ki he Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’anga ‘o fakafehu’iki ai’a e lahi ‘o e pa’anga ko ia na’e fakamoleki, ka ko e tali na’e ‘omai, - ‘oku lolotonga fakahoko ‘a e ngaue kiai’. ‘Oku fakaloloma ‘a e tali koeni, koe’uhi ‘oku ne ‘osi mea’i pe ‘a e lahi ‘o e fakamole na’e fai, pea ‘ikai ke ngata ai, talu hono fokotu’u ‘a e Lulutai ko e kautaha, moe te’eki pe ke ‘iai ha’ane fakamatala pa’anga ‘a’ana, ke tuku ange mai ki he Fale Alea, ke ‘ilo ‘e he kakai ‘o e Fonua, ‘a e founa ngaue ‘a e kautaha.

Koe’uhi ‘oku ‘i he nima ‘o e Pule’anga ‘a e folau vakapuna sivile fakalotofonua, ‘oku ‘ikai ai kene malava ‘o fai ‘a hono fatongia ko hono siofi ‘oku hao mo malu, pea hoko ai mo hono tapalasia, ‘o a’u ki he tu’unga kuo maumau ‘a e ongo vakapuna ‘oku falala ai ‘a e folau ki he ngaahi vahe motu. ‘Oku uesia ai ‘a e folau ‘eve’eva pea moe ngaahi folau fakavavevave. Na’e tukuvaka ai ‘a e kau pasese tokolahi ‘i Vava’u, Ha’apai moe Ongo Niua, ‘one uesia ai ‘a e ngaahi folau fakavavevave, folau fakatakimamata, tautefito ki he kau muli, moe ngaahi folau mahu’inga ‘a e kakai.

Ngaahi Fakamo’oni ki he Makatu’unga Fika 18

1. Lipooti Fakata’u Potungaue Ngaahi Ngaue Lalahi 2021-2022, peesi 54-57, 67, 73, 87;
2. Tohi Fehu’i, 13 Ma’asi 2023, moe Tohi Tali mei he Minisita ki he Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’anga, 31 Ma’asi 2023;

Makatu’unga 19: Ta’ofi ‘a e Sivi Hu ki he ngaahi kolisi he Kalasi 6 pea to’o mo e Foomu 1 mo e Foomu 2 mei he ngaahi kolisi ‘a e Pule’anga ‘o tukuhifo ki he Lautohi Si’i.

Ko hono ta’ofi ko ia ‘o e Sivi Hu ki he ngaahi Kolisi he Kalasi 6 mo hono tukuhifo ‘o e Foomu 1 mo e Foomu 2 ki he Lautohi Si’i ‘oku hoko ke mole ai ‘a e ngaahi faingamalie ‘o e fanau ako ki he ngaahi naunau ako mo e kau faiako ‘o uesia tamaki ai ‘enau ako ‘o ‘ikai ma’u ‘a e ***ako lelei*** ‘oku totonu ke nau ma’u ‘o maumau ai ‘a e Kupu 3 (1) ‘o e Lao ‘o e Ako:

3. Totonu ki he ako ‘i Tonga

(1) Kuo pau ki he tamasi’i kotoa ‘i Tonga ke ne ma’u ‘a e totonu ke ma’u ha ako lelei.

(1) KIMU'A HONO TA'OFI E SIVI HU HE KALASI 6

Silapa mo e Ngaahi Lesoni

Ko e Kalasi 6 he Lautohi Pule'anga ko e fakama'opo'opo'anga (check point) ia 'o e 'uluaki ta'u 'e 6 'o e ako 'a e fanau, pea ko e ngata'anga foki ia 'a e silapa 'a e Lautohi Si'i (Primary School). Ko e ta'u mahu'inga 'aupito eni ki he ngaue 'a e kau faiako ki hono fakapapau'i kuo 'osi maau e silapa 'a e Lautohi Pule'anga hono ako'i, pea kuo mateuteu e tamasi'i ako ke hoko atu ki he silapa fo'ou mo e akenga fo'ou 'o e ako 'a ia na'e kamata he Foomu 1 he ngaahi kolisi. Ko e Sivi Hu ko ia ki he ngaahi Kolisi na'e fakahoko he Kalasi 6 ko e me'afua ia na'e ngaue'aki ke sivi'i mo fakama'opo'opo e 'uluaki ta'u 'e 6 e ako 'a e fanau. Na'e ngaue malohi 'aupito e kau faiako Kalasi 6 'ikai ngata pe he'enu mateaki'i e ngaue pea ke fakapapau'i 'oku maau hono faiako'i e silapa, ka ko e me'a mahu'inga ange ko 'enu feinga ke ola lelei e sivi 'a e fanau pea nau hoko atu ki he ngaahi Kolisi kuo nau mateuteu mo matu'otu'a faka'atamai fe'unga ke nau veipa mo e pole 'o e ngaahi lesoni 'a e Foomu 1.

Ko e silapa foki 'a e Foomu 1 'oku kehe 'aupito ia mei he silapa 'a e Lautohi (Kalasi 1 – Kalasi 6), pea toe kehe mo e fiema'u fakanaunau mo e fakafaiako. Ko e Sivi Hu he Kalasi 6 na'e fakatefito pe he lesoni 'e fa (4) – Lea Faka-Pilitania (English) , Fika, Lesoni Tonga mo e Saienisi. Ko e ngaahi lesoni 'a e Foomu 1 mo e Foomu 2 na'e kau ai 'a e ngaahi lesoni 'e fa 'oku ha atu 'i 'olunga, tanaki atu ki ai mo e ngaahi lesoni kehe hange ko e Lesoni Tekinolosia (Creative Technology), Lesoni Fakamalohisino (Movements and Fitness), Lesoni Hiva (Music) mo e Saienisi 'o e Sosiale (Social Science). Ko e taumu'a 'o e ngaahi lesoni kotoa ko eni ke teuteu'i e tamasi'i ako mo e ta'ahine ako ke hoko atu 'ene ako 'i he Foomu 3 mo e ngaahi kalasi ki 'olunga. 'I he Foomu 3 'oku kamata leva e fili 'a e fanau ako 'enu ngaahi lesoni fili (options) ke fakatefito ai e hokohoko lelei 'enu ako fakatatau ki honau manako mo honau malohinga. Ko e fakava'e ako 'i he Foomu 1 mo e Foomu 2 'oku tokoni lahi ki he hokohoko lelei e ako 'a e tokotaha ako mo ma'u ai e *ako lelei* 'oku faka'amu ki ai e tokotaha ako kotoa. Ka 'ikai lelei e fakava'e 'e faingata'a'ia 'aupito e tokotaha ako he'ene a'u ki he ngaahi kalasi ma'olunga mo e ngaahi Sivi Fakapule'anga. 'I he hu 'a e fanau ki he Foomu 1 mo e Foomu 2 he ngaahi Kolisi, 'oku nau 'inasi he faingamalie tatau 'oku 'inasi ai e ngaahi kalasi ki 'olunga (Foomu 3 – Foomu 7) 'i he ngaahi naunau ako mo e ngaahi taukei fakafaiako. 'Oku nau ako 'i he ngaahi lokiako kuo fakanaunau, nau ako he ngaahi loki saienisi makehe (science labs) mo e ngaahi loki makehe ki he ngaahi lesoni fakatekinikale mo e ngaahi lesoni 'oku fiema'u ha loki makehe hange ko e loki komipiuta. 'Oku nau 'inasi foki he laipeli mo e ngaahi naunau kehe 'oku ngaue'aki ki he ngaahi kalasi lalahi.

Kau Faiako

‘I he Lautohi Pule’anga (Kalasi 1 – Kalasi 6) ko e faiako pe ‘e taha ‘oku ne faiako’i kotoa e ngaahi lesoni ‘e fa, ‘a ia ko e faiako pe ia na’e teu’i ke faiako he Lautohisi’i, pea ‘oku fakangatangata pe me’a te ne malava ‘o fe’unga pe ki he ngaahi kalasi mo e ngaahi fiema’u ‘a e Lautohisi’i. Ko e Foomu 1 mo e Foomu 2 he Kolisi ‘oku fiema’u leva ia ke kehekehe ‘a e kau faiako ki he lesoni takitaha fakatatau ki he mala’e na’e ako ki ai, teu’i ki ai mo ‘ilo lahi ki ai. Ko e kau faiako foki ko eni na’e teuteu’i makehe pe nautolu ke nau faiako he Kolisi pea ‘oku ‘i ai ‘enau ‘ilo mo e taukei makehe ki he’enau lesoni ‘oku faiako’i. ‘Oku malava foki heni ke ‘alu hifo ‘a e kau faiako he ngaahi kalasi ma’olunga ‘o faiako he Foomu 1 mo e Foomu 2 ‘o nau fevahevahe’aki ai ‘enau ‘ilo mo e taukei mo e kau faiako ‘o e Foomu 1 mo e Foomu 2, pea faingamalie leva hono faiako’i e ngaahi lesoni kehe ‘e ‘aonga ki he fanau ako he taimi ‘oku nau hiki hake ai ki he Foomu 3 ‘o teuteu ai ki he ngaahi kalasi sivi fakapule’anga.

Ngaahi lelei kehe na’e ma’u ‘e he fanau ako he hu ‘o Foomu 1 mo Foomu 2 ki he kolisi

Na’e ‘ikai ngata pe ‘a e ‘inasi ‘a e fanau ako Foomu 1 mo e Foomu 2 he ngaahi lelei fakasilapa mo e fakafaiako he hu ki he Kolisi, ka na’e toe ‘iai foki mo e ngaahi lelei kehe na’e ma’u ke tokoni ki he’enau tupu fakasino, faka’atamai pea pehe foki ki he fakasosiale. Ko e ni’ihi eni ‘o e ngaahi lelei na’e ma’u ‘e he fanau he hu ki he Kolisi:

- (i) Vave matu’otu’a mo fakapotopoto e fakakaukau. Ko ‘enau hiki ki he Kolisi ‘o mavahe mei he Lautohi Pule’anga ‘oku ‘i ai leva ‘a e mahiki ‘i he’enau tu’unga fakakaukau, ‘o ‘ikai kei fakakaukau fakakauleka, kae kamata ke nau fakakaukau fakakolisi. ‘Oku nau feohi mo e fanau ako kuo kamata ke fakapotopoto e fakakaukau, pea toe ‘iai mo e kau faiako ‘oku tokoni ki he fakatupulekina e ‘atamai matu’otu’a mo fakapotopoto ‘o e fanau ako.
- (ii) Ako mei he fanau ako lalahi. Hoko e fanau ako kalasi ma’olunga ‘oku ako lelei mo fakafotunga lelei ko e fa’ifa’itaki’anga (role model) ki he kau hu fo’ou.
- (iii) Faingamalie ke ako e ngaahi sipoti. Lahi moe faingamalie ke nau ngaue fakataha mo e tamaiki lalahi he sipoti mo e ngaahi ngaue kehe, pea lava ke hokohoko lelei ‘enau fakalalakaka mei he kalasi (grade) ma’ulalo ‘o a’u ki he ngaahi kalasi lalahi ange.

(2) 'OSI HONO TA'OFI 'O E SIVI HU HE KALASI 6

Na'e hoko 'a e ngaahi palopalema lahi 'o ne uesia ai e ako 'a e fanau mo e fakahoko fatongia 'a e kau faiako 'i he taimi na'e ta'ofi ai 'a e Sivi Hu ki he ngaahi Kolisi he Kalasi 6 pea tuku hifo 'a e Foomu 1 mo e Foomu 2 mei he Kolisi ki he Lautohisi'i.

- (i) **'Ikai toe 'iai ha fakama'opo'opo'anga (check point)** ke ne fakama'opo'opo mo sivi'i e 'uluaki ta'u 'e 6 'a e ako 'a e fanau. Hoko heni ke mole e laumalie ngaue malohi 'o e kau faiako Kalasi 6 pea hiki e tokanga ki he Foomu 2 kae 'ikai toe tokangaekina e Kalasi 6. Koe'uhi ko e 'ikai ha me'afua fakafonua ke sivi'i'aki e 'uluaki ta'u e ono 'o e ako 'a e fanau, 'oku 'ikai leva ke lava 'o tala pe 'oku maau mo ma'opo'opo 'a e silapa mei he Kalasi 1 ki he 6 pea toki hiki e fanau ki he Foomu 1. 'Ikai ngata ai ka 'oku toe hiki kotoa ki he Foomu 1 'a e ni'ihii 'oku te'eki ai mateuteu fakaako ke hiki ki he Foomu 1. 'Oku hoko heni 'a e faingata'a'ia 'a e fanau ako ko eni, pea toe faingata'a'ia lahi ange 'a e faiako 'o e Foomu 1. 'Oku hoko foki heni ke holoa lahi 'aupito ai e ivi faiako e kau faiako Kalasi 6, 'a ee na'a nau anga ki hono ako'i fakamaatoato e fanau Kalasi 6 'ikai ngata pe ko e teuteu ki he Sivi Hu kae kau foki ai mo e fakapapu'i 'oku kakato e silapa hono ako'i.
- (ii) **Palopalema fakafaiako.** 'Oku tofuhia 'a e meimei 'apiako Lautohi kotoa 'i he palopalema ko e 'ikai ke 'iai ha kau faiako taukei fe'unga ke faiako he Foomu 1 mo e Foomu 2. Na'e te'eki ai ke mateuteu 'a e Potungaue Ako ke teu'i ha kau faiako ke faiako he ngaahi kalasi ko eni. Ko e ongo kalasi foki ko eni 'oku totonu ke faiako'i ia 'i he founa faiako 'a Kolisi, ko e lesoni kotoa pe 'oku 'iai 'a e faiako kuo teu'i ki he lesoni ko ia, 'o 'ikai hange ko e Lautohi si'i ke faiako'i pe 'e he faiako 'e taha e ngaahi lesoni kotoa. 'I he ngaahi 'apiako lahi ko e faiako pe 'e taha 'i he Foomu 1 pea taha he Foomu 2 na'e teu'i ke faiako he kolisi. Hoko heni 'o lahi 'aupito e ngaue ki he faiako ko eni, pea 'i he ngaahi ako lahi 'oku 'alu hake 'a e kau faiako na'e teu'i ki he Lautohisi'i 'o faiako he Foomu 1 mo e Foomu 2, pea 'i he ngaahi ako 'e ni'ihii 'oku faiako'i fakalautohisi'i pe, 'o faiako'i 'e he faiako 'e taha e ngaahi lesoni kotoa. 'Oku 'ikai foki ke toe 'iai ha faingamalie he ha'u ha kau faiako mei he ngaahi kalasi ki 'olunga (Foomu 3 ki 'olunga) 'o faiako mo vahevahe 'enau 'ilo ki he Foomu 1 mo e Foomu 2, pea ko e mole lahi eni ki he fanau ako ko eni. Hoko leva heni 'a e 'ikia ke ako'i lelei e fanau pea iku 'o 'ikai ke nau ma'u 'a e *ako lelei* (quality education) ko ia kuo tu'utu'uni 'e he Lao 'o e Ako.
- (iii) **'Ikai ha naunau fe'unga.** Ko e ngaahi 'apiako lahi 'oku 'ikai ke 'iai ha naunau ako fe'unga ke fakahoko'aki hono ako'i e ngaahi lesoni 'oku mahu'inga ki he ako

‘a e fanau. Kau heni ‘a e ‘ikai ke ‘iai ha ngaahi loki makehe ki he saienisi (science labs). ‘Oku uesia heni pea ‘ikai kakato hono ako’i ‘o e lesoni ko eni.

(iv) **‘Ikai ako’i e ngaahi lesoni poupou.** Ko e lesoni pe ‘e fa (4) ‘oku ako’i he Foomu 1 mo e Foomu 2 he ngaahi ako’anga ‘a e Pule’anga, ‘a ia ko e ngaahi lesoni pe na’e fai he Kalasi 6 – Lea Faka-Pilitania, Fika, Saienisi mo e Tonga. ‘Oku mole lahi heni ‘a e faingamalie ‘o e fanau ako ke nau ako ‘a e ngaahi lesoni kehe ‘e tokoni mo poupou ki honau hala fononga he ako. Li’aki ‘aupito ‘a e lesoni hange ko e Creative Technology, Health, Movement and Fitness, Social Science, moe ngaahi lesoni pe na’e ako’i ki he Foomu 1 mo e Foomu 2 he Kolisi. Ko e fakakaukau fakavalevale eni he ko e taimi ‘e ‘alu hake ai e fanau ako ki he Foomu 3 mo e ngaahi kalasi ma’olunga ange e fu’u faingata’a ke nau ako e ngaahi lesoni fo’ou, pea te nau ‘alu ai pe mo e faingata’a’ia ko ia ki he Foomu 4, 5, 6 mo e 7. ‘Oku toe mole heni ‘a e taumu’a ke ma’u ‘e he fanau e *ako lelei*.

(v) **‘Ikai mahino pea ta’epau e hala fononga e fanau ako he ‘osi ‘a e Foomu 2.** Ko e ngaahi kolisi ‘a e ngaahi siasi ‘oku ‘i ai pe ‘enau Foomu 1 mo e Foomu 2, pea ‘oku hiki hake pe kinautolu ‘o Foomu 3. Ko e ngaahi kolisi ‘a e Pule’anga ‘oku fakangatangata pe ‘a e faingamalie ki he Foomu 3. Ko e ‘osi mai ko ia ‘a e fanau ako mei he ngaahi Foomu 2 ‘a e Pule’anga, hange ko ia ne hoko ‘i he faka’osinga ‘o e 2022, ko e ni’ihi tokosi’i pe na’e ma’u honau faingamalie ke hu ki he Foomu 3 he ngaahi kolisi ‘a e Pule’anga. Ko e toenga pea ko e tokolahi ia na’e ‘osi mei he ngaahi Foomu 2 ‘a e Pule’anga, ko e malo e ‘ofa ‘a e ngaahi kolisi ‘a e ngaahi siasi ‘o ‘oange e faingamalie ‘o e ni’ihi ke hu ange ki he’enau ngaai Foomu 3. ‘Oku ‘ikai leva ke ‘ilo pe ko e ha e me’a ‘oku hoko ki he toenga, pe ko e toko fiha nai ‘a kinautolu ‘a e fa’ahinga ko eni. ‘Oku ‘ikai foki ke ‘iai ha fokotu’utu’u mahino ‘a e Pule’anga mo e Potungaue Ako ki he fa’ahinga ko eni.

‘Oku faingata’a’ia ‘a e ngaahi ‘apiako ‘oku ‘i ai e Foomu 1 mo e Foomu 2 he tafa’aki fakanaunau mo e fakafaiako pea ‘oku uesia lahi ai e ako ‘a e fanau. Ko e ‘ikai ko eni ke ‘iai ha fakama’opo’opo’anga (check point) he ‘osi ‘a e silapa ki he Lautohisi’i (Kalasi 1-Kalasi 6) ‘oku ‘ikai leva ke lava ‘o fai ha fakafuofua lelei ki he ngaahi vaivai’anga mo e ngaahi tonounou ke fai kei taimi ki ai ha ngaue, pea ‘e fononga ai pe fanau ako mo e palopalema ko ia ‘o a’u ki he ngaahi kalasi ma’olunga he Kolisi. He’ikai foki ke lava ‘e he Sivi Hu he Foomu 2 ‘o fakama’opo’opo mai mo e Kalasi 1 – Kalasi 6, he ‘oku na fu’u kehekehe ‘aupito mo e silapa mo e ngaahi fiema’u ‘a e Foomu 1 mo e Foomu 2. Ko e ongo fo’i sisitemi ako kehekehe eni

'e ua 'oku tau feinga ke fakama'opo'opo fakataha 'aki 'a e sivi 'oku fakatefito he fo'i sisitemi 'e taha, 'a ia ko e Foomu 1 & Foomu 2. Ko e me'a leva 'oku hoko heni ko e 'ikai ke tau lava 'o ma'u 'a e 'imisi totonu 'o e tukunga 'o e ako kae lava ke fakalelei'i kei taimi.

Ngaahi Fakamo'oni Ki He Makatu'unga 19

1. Tohi Fehu'i Fika 27/2023 ki he 'Eiki Palemia, 'aho 4 'Epeleli 2023
2. Tohi Fehu'i Fika 33/2023 ki he 'Eiki Palemia, 'aho 23 Me 2023
3. Tohi Fehu'i Fika 35/2023 ki he 'Eiki Palemia, 'aho 23 Me 2023

Makatu'unga 20: Ta'ofi 'a e Sivi Fakamo'oni Ako 'a Tonga na'e fakahoko he Foomu 5

'I he ta'u 2021 na'e tu'utu'uni ai 'a e 'Eiki Palemia mo Minisita Ako ke ta'ofi hono toe fakahoko 'a e Sivi Fakamo'oni Ako 'a Tonga (Tonga School Certificate) 'a ia na'e fakahoko he Foomu 5.

(1) KIMU'A HONO TA'OFI E SIVI FAKAMO'ONI AKO 'A TONGA (TSC) NA'E FAKAHOKO HE FOOMU 5

Fatongia ko e Fakama'opo'opo'anga (Check point)

Kau eni he tu'utu'uni ta'efakapotopoto he ko e Foomu 5 ko e fakama'opo'opo'anga (check point) 'o e ako kotoa na'e fai mei he Foomu 3 ki he Foomu 5. Ko e Lautohi Pule'anga na'e fakama'opo'opo ia 'e he Sivi Hu he Kalasi 6. Ko e 'uluaki ta'u 'e ua he kolisi na'e fakama'opo'opo ia 'e he Sivi he Foomu 2. Ko e Foomu 3 ki he Foomu 5 na'e fakama'opo'opo ia 'e he Sivi Fakamo'oni Ako 'a Tonga (TSC) he Foomu 5. Ko e Silapa 'a e Foomu 6 'oku lahi e ngaahi me'a fo'ou ai mo e ngaahi 'elia ako 'oku fai hono fakava'e mei he Foomu 3 ki he Foomu 5, pea 'i he Foomu 6 'oku 'ikai toe fai hano faiako'i fakaikiiki ka 'oku fiema'u e fanau ako ke faka'aonga'i e ngaahi 'ilo mo e ngaahi taukei na'a nau ako 'i he Foomu 3 ki he Foomu 5. Ko e 'uhinga ia 'oku mahu'inga ai fatongia fakama'opo'opo 'o e Sivi Fakamo'oni Ako he Foomu 5, ke hoko hake tamasi'i ako ki he Foomu 6 kuo ne 'osi ako e ngaahi me'a 'oku fiema'u ke ne ako ke fakava'e'aki 'ene ako he Foomu 6.

Tohi ke Fakamo'oni'i Ako

Ko e Sivi Fakamo'oni Ako 'a Tonga na'e ma'u ai e tohi fakamo'oni ako fakafonua ke fakamo'oni'i e ako 'a kinautolu te nau mavahe mei he ako hili 'a e Foomu 5. 'Oku tokolahi foki 'a e fanau ako 'oku nau mavahe pe nofo mei he ako hili 'a e Foomu 5 'i he ngaahi 'uhinga kehekehe, 'o kau ai 'a e hiki ki ha 'apiako fakatekinikale 'o hoko atu ai, kumi ha ngaue ke tokoni ki he matu'a, pe folau ki muli 'o faka'osi ki ai e ako kolisi. 'Oku 'aonga 'aupito leva 'a e Tohi Fakamo'oni Ako fakafonua ki he ngaahi taumu'a ko eni. 'Oku fiema'u 'e he ngaahi ako'anga tekiniakale pe ngaue'anga pe ako'anga 'i muli ha fakamo'oni pau mo falala'anga ke fakamo'oni'i'aki na'e ako 'a e tamasi'i ako 'i he silapa pe polokalama ako kuo 'osi fakamo'oni'i mo 'osi fakamafai'i fakafonua.

Tokangaekina 'e he kau Faiako

Koe'uhi ko e ongo fatongia 'oku ha atu 'i 'olunga, Fakama'opo'opo mo e Fakamo'oni'i Ako, na'e kouna leva e kau faiako ke nau tokanga makehe ki he fanau ako he Foomu 5. Na'e ngaue malohi mo faka'utumauku leva e kau faiako ke 'ikai ngata pe hono faiako'i e silapa ke kakato kae toe ma'u foki mo ha ola lelei 'a e fanau he sivi. Na'e 'ikai loto ha faiako ke hiki hake fanau ki he Foomu 6 'oku te'eki kakato mo maau e silapa 'a e Foomu 5, pea na'e 'ikai loto ha faiako ke kovi e ola e sivi Fakamo'oni Ako 'a 'ene fanau ako. Na'e fakalele foki mo e ngaahi poako mo e ngaahi ako taimi kehe ko e fakatefito ke tokoni'i e fanau Foomu 5 mo teuteu'i ki he Sivi Fakamo'oni Ako 'a Tonga. Ko e tokolahi taha 'o e kau ako na'e lelei hono ako'i he Foomu 5 na'e 'ikai ke nau faingata'a'ia fefe he Foomu 6, pea 'ikai toe fu'u mole taimi e faiako Foomu 6 he toe faiako'i e ngaahi me'a na'e tonu pe ia ke 'osi 'ilo mei he Foomu 5. Na'e 'i ai e tokanga makehe 'a e kau faiako mo e 'apiako ki hono ako'i e Foomu 5 mo pou pou ki he ngaahi polokalama ako, pea na'e ha mai ia e tokanga 'a e fanau ako ki he ako mo e ngaahi polokalama 'a e 'apiako.

Fakava'e ki he hoko atu e ako

Na'e hoko e ngaahi 'elemeniti mo e ngaahi ngaue fakaako he Foomu nima ko e fakava'e mo e fakalika ki he ngaahi ngaue 'e fetaulaki mo e tokotaha ako he hoko atu 'ene ako ki he Foomu 6 mo e ngaahi levolo ako ma'olunga ange. Ko e ngaahi polokalama sivi fakaloto'api (internal assessment) na'e ako'i ai e tamasi'i ako ki he ngaahi taukei fakatotolo mo e fekumi 'a ia 'e 'aonga lahi 'i he ngaahi levolo ma'olunga ange. Ko e fakava'e mahu'inga eni pea na'e kau ia he fatongia fakama'opo'opo 'o e faiako ke fakapapau'i 'oku ako'i lelei 'a e ngaahi taukei ko ia ki he fanau ako. Ko hono fakalika eni 'o e ngaue fa'u poloseki ki he fanau ako. Ko e taukei

mo e ngaue malohi 'a e faiako 'oku fu'u mahu'inga 'aupito ki hono teuteu'i lelei e fanau ako ke fakapapau'i te nau hiki hake ki he Foomu 6 kuo nau mateuteu. Na'e toe 'inasi foki mo e fanau ako he ngaue lelei mo ngaue mateaki 'a e kau faiako, pea nau tokanga ki he ako he'enua 'ilo 'oku 'i ai e taumu'a 'o e ako he ta'u ko ia, 'a ia ko e kau he sivi fakapule'anga, Sivi Fakamo'oni Ako 'a Tonga, mo e 'amanaki lelei ki he ma'u e Tohi Fakamo'oni Ako.

(2) 'OSI HONO TA'OFI E SIVI FAKAMO'ONI AKO 'A TONGA (TSC) HE FOOMU 5

ko e ngaahi palopalema eni kuo hoko pea 'e hokohoko atu he kaha'u, ko e ngaahi ola ia hono ta'ofi 'o e Sivi Fakamo'oni Ako a Tonga.

(i) 'Ikai toe 'iai ha me'angaue ke ne fakama'opo'opo mo sivi'i e silapa mo e ako 'a e fanau mei he Foomu 3 ki he Foomu 5.

Ko e palopalema 'oku hoko heni he 'oku 'alu hake 'a e fanau ki he Foomu 6 'oku 'ikai kakato e ngaahi me'a na'e tonu ke nau ako mo 'ilo ki ai pea nau toki hiki ki he Foomu 6. Koe'uhi ko e 'ikai ke fai ha sivi he Foomu 5 'oku 'ikai leva loko fai ha tokanga ki he fanau ko eni, kae lahi tokanga pe ngaahi 'apiako ia ki he Foomu 6. Ko e silapa 'a e Foomu 6 'oku lahi e ngaahi me'a fo'ou ai na'e totonu ke fai hono fakava'e mei he Foomu 3 ki he Foomu 5, ka koe'uhi ko e 'ikai lava hano fakama'opo'opo e silapa he Foomu 5, 'oku 'alu hake ai e fanau ki he Foomu 6 mo e 'ilo 'oku fakakonga mo ta'ekakato. Hoko eni ke toe lahi ange ai e ngaue ki he faiako he Foomu 6 'i he'ene toe feinga ke tatapuni e ngaahi tonounou talu mei he Foomu 3. Ko e kau faiako 'e ni'ihii 'oku nau feinga ke fakavave e silapa ke 'osi kimu'a he sivi, pea 'ikai ai ke nau toe tokanga ke foki 'o tatapuni e tonounou, ka nau hoko atu pe nautolu 'o tatau ai pe 'oku mahino ha me'a ki he fanau pe 'ikai.

'Oku 'asi mai 'a palopalema ko eni 'i he ngaahi poako mo e ngaahi ako makehe 'oku fakahoko ki he fanau Foomu 6 he ta'u ni, ka na'a nau Foomu 5 he ta'u kuo 'osi, 'a ai ko kinautolu ia na'e kamata ai e ta'esivi he Foomu 5. Fakaloloma 'aupito 'enua ta'utu mai 'oku 'ikai 'ilo e me'a na'e totonu ke 'ilo he Foomu 5, pea 'oku 'ikai pe toe faiako'i ia 'e he faiako Foomu 6, kae hoko atu pe ia he silapa 'a e Foomu 6. 'Oku 'ikai leva ke ui eni ia ko e *ako lelei*. 'Oku hiki hake 'a e fanau ki he Foomu 6 'oku fu'u ta'emateuteu 'aupito ke nau fai e ngaue 'a e Foomu 6. Ko e taha foki e ngaue 'a e Sivi Fakamo'oni Ako 'a Tonga ko hono fili e fanau ako te nau malava e silapa 'a e Foomu 6, pea ko kinautolu pe 'e hiki ki he Foomu 6. Ko hono to'o ko eni e Sivi

Fakamo'oni Ako 'a Tonga, 'oku hiki kotoa hake ai 'a e kau Foomu 5 'o Foomu 6, 'ikai ha toe filifili. Ko e me'a 'oku hoko heni ko e 'ikai ngata pe e nounou fakanaunau, ka 'oku toe tokolahi 'aupito e ngaahi kalasi Foomu 6 pea toe lahi 'aupito ange ai e ngaue 'a e faiako. 'Ikai ngata ai ka ko e toe hiki hake ai 'a e fa'ahinga ia he 'ikai pe te nau lava'i 'e nautolu e ngaahi leseni 'a e Foomu 6 pea 'oku nau hoko pe ko e fakatuai ki he faiako mo e ako 'a e toenga. Ko e ni'hi foki ko eni na'e mei 'aonga ange ke nau mavahe pe he 'osi 'a e Foomu 5 'o hu ki he ngaahi 'apiako tekunikale pe kumi ha ngaue.

(ii) 'Ikai ha tohi Fakamo'oni Ako

'Oku 'i ai e fanau ako ia 'oku nau fie nofo kinautolu mei he ako kolisi he 'osi 'enau Foomu 5 'i he ngaahi 'uhinga kehekehe pe. Ni'hi ko e fie hoko atu ki he ngaahi 'apiako tekunikale, ni'hi ko e nofo 'o kumi ngaue, ni'hi ko e hiki atu ki muli 'o hoko atu ai e feinga ako, pea ni'hi ko e fie nofo pe ia he ako. Ka ko e palopalema ko e 'ikai ha tohi Fakamo'oni Ako ke fakamo'oni'i'aki 'enau ako na'e fai, he 'oku fiema'u 'e he ngaahi ako'anga pe ngaue'anga ha fakamo'oni falala'anga fakafonua ke fakamo'oni'i'aki 'enau ako pe toki fakangofua ke nau hu ange. 'Oku hoko leva heni hono fakamalohi'i kinautolu ke hu ki he Foomu 6 'o hoko ai e ngaahi palopalema ko ena 'oku ha atu 'ihe fika (i) 'i 'olunga.

Pea ko e ni'hi 'oku nau fili ke nau nofo mei he kolisi, 'oku nau nofo atu mo e hala'ataa ha tohi Fakamo'oni Ako. Ko e nofo mai 'a e ni'hi ko eni mo e hala he tohi Fakamo'oni Ako 'e faingata'a ke ma'u hanau faingamalie ako pe ngaue, pea toe fakalahi mai ai pe palopalema fakasosiale kehekehe 'oku lolotonga fekuki mo e fonua he ngaahi 'aho ni. Ko e fakamatala na'e 'omai mei he Potungau Ako fekau'aki mo e me'a ni 'i hono fakafehu'i 'e he matu'a, ke ngaue'aki pe 'a e ola e sivi fakaloto'api 'a e 'apiako takitaha. Kau eni he fakakaukau 'oku 'ikai ngata pe he'ene ta'efakapalofesinale ka 'oku toe hala fakaako mo matu'aki ta'etoka'i e matu'a mo e kaha'u 'o e fanau. Ko e mahu'inga 'o e ngaahi sivi fakaloto'apiako 'oku ngata pe he ngaahi fili fakaloto'apiako ki he hiki ki he Foomu 6 mo e ngaahi ngaue kehe 'a e 'apiako. Ko e to ki tu'a mei he 'apiako 'oku 'ikai 'i ai hano fu'u mahu'inga fefe ki he kumi ngaue pe hoko atu ki ha ngaahi ako'anga kehe. 'Oku fiema'u ke nau nofo mai mei he ako mo he tohi Fakamo'oni Ako fakafonua 'oku 'osi fakamo'oni'i mo fakamafai'i 'e ha sino fakafonua. 'E 'ikai foki ke lava e fa'ahinga ko eni 'o tohi kole ngaue ki he ngaahi ngaue 'a Pule'anga, he ko e tu'unga fakaako ma'ulalo taha ki he

Ngaue Fakapule'anga ko e Sivi Fakamo'oni Ako 'a Tonga (Tonga School Certificate), ka kuo 'osi ta'ofi foki ia.

(iii) Hiki e tokanga 'a e kau faiako mo e 'apiako

Ko e ngaahi kalasi 'oku sivi fakapule'anga 'oku tukutaha ki ai a tokanga 'a e 'apiako mo e kau faiako, he ko e ola 'o e sivi fakapule'anga 'oku ne fakaha ki tu'a 'a e ola e ngaue 'a e kau faiako mo e 'apiako fakalukufua. Ko e me'asivi ia 'oku fai'aki hono sivi'i e lelei e ngaue 'a ha faiako mo e fakahoko fatongia 'a e 'apiako 'o kamata mei he Puleako 'o faai hifo ai. Ko hono to'o ko ia e Sivi Fakamo'oniako 'a Tonga mei he Foomu 5 kuo holo leva e mahu'inga 'o e Foomu 5, kae hiki e tokanga ki he Foomu 6 mo e Foomu 7 he ko e ongo kalasi pe ia 'oku fai ai e sivi fakapule'anga. 'Oku hoko heni ke hiki e tokanga 'o nofo taha he Foomu 6 mo e Foomu 7 pea faka'ata'ataa mo e kau faiako ke nau tokanga taha ki he ongo kalasi ko ia.

'Oku 'ikai leva toe loko fai ha tokanga makehe ki he Foomu 5 he kuo to'o hono fatongia ko e fakama'opo'opo'anga (check point). 'Oku 'ikai faiako'i fakamaatoato'i e fanau ako he kalasi ko eni pea 'ikai ngaue malohi e kau faiako ke faiako'i ke kakato e ngaahi fiema'u fakasilapa ki he kalasi ko eni. 'Oku hoko leva e kalasi mo e ta'u Foomu 5 ko e ta'u malolo 'o e fanau mo e kau faiako koe'uhi ko e 'ikai ha sivi fakapule'anga kenau taumu'a mo fakatu'otu'a ki ai, mo 'amanaki ki ha ola mo ha Tohi Fakamo'oniako ke faka'ilonga'aki 'enau feinga mo e tou'anga talu mei he Foomu 3.

(iv) Vaivai pea 'e hoko 'o holofa e fakava'e ki he hoko atu e ako

'Oku hoko 'a e ngaahi palopalema he (i), (ii) mo e (iii) 'i 'olunga ke tupu ai e tonounou lahi he ako 'a e fanau 'o tatau pe he a'usia 'o e ngaahi 'elia 'oku tonu ke ako'i mo e ngaahi taukei fakaako (skills) 'oku fiema'u ke nau ma'u mo a'usia (master) mei he Foomu 3 ki he Foomu 5. 'Oku 'ikai leva toe fai e ngaahi tokanga makehe mei tu'a he ngaahi poako mo e ngaahi kalasi makehe koe'uhi ko e 'ikai ke nau sivi 'i ha sivi fakapule'anga. 'Oku 'asi lelei mai e palopalema ko eni 'i he ngaahi poako mo e ngaahi ako makehe 'i tu'a ki he Foomu 6 'o e ta'u ni. 'Oku 'ilonga 'aupito hono li'aki mo ta'etokanga'i e fanau ko eni he taimi na'a nau Foomu 5 ai he ta'u kuo maliu atu. Lahi 'aupito e ngaahi konga he silapa mo e ngaahi topiki na'e tonu ke lava hono ako'i mo hono fakama'opo'opo he Foomu 5 ka na'e 'ikai fakahoko koe'uhi ko e 'ikai fai ha sivi fakapule'anga. Ko e ngaahi konga silapa mo e ngaahi taukei (skills) mahu'inga na'e tonu ke ako'i he Foomu 3 mo e Foomu 4, pea fakama'opo'opo he Foomu 5 'oku 'ikai ma'u 'e he fanau Foomu 6 he na'e 'ikai fai e ngaahi ngaue ko eni. Pea ko e

fakatu'utamaki taha leva ko e 'ikai toe fie foki e faiako Foomu 6 ia 'o fai ha fakama'opo'opo kae hoko atu pe ia ki he ngaue totonu 'o e Foomu 6. 'Oku 'iai leva e fu'u tonounou (gap) lahi he tu'unga faka'ilo (knowledge) mo e tu'unga fakataukei (skills) 'a e fanau Foomu 6 'o e ta'u ni. 'E tuli pe foki 'e he faiako Foomu 6 ia 'ene totonu ke ne faiako'i pe 'e ia e silapa 'a e Foomu 6, pea 'oku 'ikai ko hano fatongia ke toe foki 'o fakama'opo'opo e ngaue na'e 'osi tonu ke maau hake mei he Foomu 3 ki he Foomu 5. Ko e lipooti 'oku 'omai mei he ni'ihii 'oku nau loto lelei ke fai hono tokoni'i 'i tu'a 'a e fanau Foomu 6 'o e ta'u ni, 'oku fu'u faka'ofa 'aupito 'enau ta'utu mai 'oku 'ikai misi ki he lesoni 'a e Foomu 6 koe'uhi ko e 'ikai faiako'i e ngaahi lesoni 'a e Foomu 5 ke maau. Pea ko e fo'i ta'emahino mo e tonounou ko eni te nau fe'ao mo ia he ta'u ni kakato mo e toenga 'enau mo'ui fakaako, kapau 'e 'ikai fai hano tokoni'i makehe mei tu'a. Pea ko e me'a tatau 'e hoko ki he to'uako kotoa 'e muimui mai. 'E fua kotoa leva 'e he ngaahi to'uako e kaha'u e nunu'a 'o e faitu'utu'uni ta'efakapotopoto ko eni.

Ngaahi Fakamo'oni ki he Makatu'unga Fika 20

1. Tohi Fehu'i Fika 26/2023 ki he 'Eiki Palemia, 'aho 4 'Epeleli 2023
2. Tohi Fehu'i Fika 34/2023 ki he 'Eiki Palemia 'aho 23 Me 2023

Makatu'unga 21: 'Ikai fai ha tu'utu'uni pea toloi hono fakahoko e "Alanga Fale 'o e Ako" 'a ia ko e *Palani Ngaue Fakalakalaka Ki He Ako* he ta'u 'e 10 ka hoko mai, 2022–2032 (*Tonga Education Strategic Policy Framework 2022-2032*) ko e ta'efiemalie 'a e 'Eiki Palemia mo Minisita Ako ki hono fakakau 'o e lotu pe ko e Tui faka-Kalisitiane 'i he ako mo e fiema'u ke Kalisitane 'a e Faiako Ma'aTonga

'I he 2021 na'e fai ai hono sivi'i (review) 'o e Palani Ngaue Ki he Ako (Tonga Education Policy Framework) 'a ia na'a ne tataki mai 'a e ako 'i Tonga ni he ta'u 'e 15 mei he 2004 ki he 2019. Na'e ngaue'aki leva 'a e ola 'o e ngaue ko eni ke fatu'aki e halafononga fo'ou ke ne hoko atu hono tataki e ako 'i he ta'u 'e 10 hono hoko 2022-2032. Ko e ngaue lahi eni pea na'e fakahoko ia 'e he kau mataotao he ako mo e kotoa e ngaahi kupu fekau'aki kotoa 'o e ako 'o a'u ki he kakai e fonua 'o fou he ngaahi talatalanoa 'o lava ai ke tanaki e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e fakakaukau 'a e Tonga pe ko e ha e fa'ahinga ako 'oku nau faka'amua ke

fakahoko ki he fanau ‘a e fonua he vaha’a ta’u ‘e 10 ko ia. Na’e lava hono fatu e hala fononga fo’ou he 2022 ‘o ‘iloa ko e *“Alanga Fale ‘o e Ako”* (Tonga Education Strategic Policy Framework 2022-2032). ‘Oku makehe ‘a e halafononga fo’ou he na’e fatu ia ‘o fakatefito he fiema’u ‘a e Tonga, pea kanoloto’aki ‘a e ngaahi tefito’i tui fakakalisitiane – faka’apa’apa, fakatokilalo, ngaue mateaki, feveitokai’aki, kau katoa, ‘ata ki tu’a, fetaliui’aki, ngaue fakataha mo hono malu’i e tau’ataina ‘a e kakai. Na’e fatu foki ‘a e *Alanga Fale ‘o e Ako* ‘o fakatefito he ngaahi visone mo e ngaahi faka’amu ‘a e ‘Uluaki Fa ke hoko a Tonga ko ha fonua Kalisitiane, pea ke tui ‘Otua hono kakai mo nofo ki he mo’ui fakakalisitiane. Na’e fiema’u ‘e he ‘Uluaki Fa ke hoko ‘a e ako ko e totonu ia ‘a hono kakai, pea ke ma’u ‘e he Tonga ‘a e ngaahi ‘ulungaanga, ngaahi tefito’i tui, ‘ilo mo e taukei ‘oku taau ke fai’aki hono langa fakalalakalaka e fonua ke a’u ki ha tu’unga ma’olunga ‘aupito pea ke lelei ki he kakai kotoa pe. Ko e kaveinga ngaue ‘o e Palani Ngaue ki he Ako na’e makatu’unga ia mei he ngaahi lukuluku fakakaukau na’e ‘omai mei he kakai ‘o e fonua ‘i he ngaahi talatalanoa na’e fakahoko mo e ngaahi vahefonua kotoa ‘o kamata mei Niuafou ‘o a’u mai ki Tongatapu. Na’e mahino mei he loto ‘o e kakai ‘o e fonua ‘enau kei faka’amu ke kei ngaue’aki ‘a ngaahi makatu’unga lalahi ko eni ki he kaha’u ‘o e ako ma’a ‘enau fanau: (i) **Lotu mo e tui faka-Kalisitiane**; (ii) **Fonua** (anga fakafonua mo e lea) pea mo e **Ako**. Ko e visone eni ‘a e ‘Uluaki Fa ‘a ia ‘oku kei tui mo falala ki ai ‘a e kakai ‘o e fonua ni: “Ko e ‘Otua mo Tonga ko hotau tofi’a” pe ia. Na’e pau leva ke fa’u ‘a e Palani Ngaue Ki he Ako ‘o fakatatau ki he ngaahi mo’oni’i me’a na’e ‘omai ‘e he kakai ‘o e fonua. ‘Oku mahu’inga foki ke fakatokanga’i heni na’e fakahoko mo e talatalanoa mo e ngaahi kupu fekau’aki kotoa ‘o e ako ‘o kau ai mo e ngaahi kupu fakahoko ako ka ‘oku ‘ikai ke nau tui faka-Kalisitiane, pe ko e kau “tui kehe”. Na’e fiemalie pe ‘a e kau “tui kehe” ko eni ‘o ‘ikai ke nau tokanga ki he konga fekau’aki mo e Tui Faka-Kalisitiane. Ko e me’a pe na’a nau tokanga ki ai ko e konga ‘o e silapa fekau’aki mo hono ako’i ‘o e lea faka-Tonga mo e lea faka-Pilitania.

‘I he kakato ‘a e ngaue ‘i Sepitema 2022 na’e fakahu leva ki he Potungaue Ako ke fai ha’anau tu’utu’uni. ‘I he a’u mai ki he ta’u ni, 2023, na’e te’eki ai pe ke ma’u ha tala mei he Potungaue Ako. Na’e fai atu ‘a e ‘eke ki he ‘Ofisi ‘o e ‘Eiki Minisita, pea ko e tali na’e ‘omai na’e pehe ‘e he ‘Eiki Minisita *‘oku ‘ikai ke fiemalie ia ki he Palani Ngaue he ‘oku fepaki ia mo e Konisitutone, koe’uhi ko hono fakakau ko ia ‘o e lotu pe ko e tui fakakalisitiane ‘i he ako pea mo e fiema’u ke Kalisitiane ‘a e Faiako Ma’a Tonga, he ‘oku foaki mai ‘e he Konisitutone ke tau’ataina ‘a e tokotaha kotoa pe ki he’ene lotu*. Ka ko e loto foki ‘o e kakai fonua na’e ha mai ‘i he’enau ngaahi fakakaukau mo e faka’amu ki he ako ‘enau fanau ke kei fataki pe visone ‘a e ‘Uluaki Fa, pea ke makatu’unga ‘a e ako he ngaahi tefito’i tui

fakakalisitiane mo faiako'i 'e ha kau faiako 'oku nau ma'u 'a e naunau 'o e mo'ui fakakalisitiane.

Ko e fehu'i ke tau fai pe 'oku fakapotopoto nai mo fakakalisitiane 'a e tu'utu'uni ko eni 'a e 'Eiki Minisita? Ko fe leva 'a e "'Otua mo Tonga Ko Hoku Tofi'a", 'oku tau polepole ai ko e moto 'a e fonua? Ko e fa'ahinga ako fefe leva 'e fatu ma'a e kaha'u 'o e fonua, ka to'o e lotu mei he ako. Ko ha fa'ahinga taki lelei nai eni ma'a Tonga, ha taki 'oku ne ta'efiemalie ki he 'alu fakataha 'a e lotu mo e ako? 'Oku kau eni he fakakaukau ta'efakapotopoto mo'oni. 'Oku tau polepole hotau fonua pea tau tala ki mamani ko e fonua lotu 'a Tonga ni. 'Oku 'ikai ke toe veiveiua e hoko 'a e lotu ko e 'elito mo e moto e mo'ui 'a e Tonga. Ka ko e ha kuo 'ai ai ke to'o e lotu mei he halafononga e ako? 'Oku 'iai e manavasi'i na'a to'o e lotu pea fetongi'aki ai ha fa'ahinga tui kehe mo ha ngaahi fakakaukau fakapo'uli mo ta'efakakalisitiane. 'Oku tau 'i he kuonga faingata'a pea lahi hono ngaahi pole mo hono ngaahi 'ahi'ahi, 'o tu'u ta'epau ai e kaha'u 'etau fanau. 'Oku tau lotua e fonua ke malu'i mo haofaki'i mei he ngaahi faingata'a 'o e fononga'anga, pea tau tui ta'etoeveiveiua ko e lotu pe hotau hao'anga. Ka ko e kuo ha 'ai ai ke to'o mei he ako? Ko hai nai he Fale 'Eiki ni 'oku tui ki hono to'o e lotu mei he halafononga e ako? 'Oku 'oatu heni 'a e pole ki ha taha 'oku tui ki he fakakaukau ko eni ke ne fakaha mai 'oku 'ikai loto ke fakakau e lotu he Palani Ngaue ki he Ako. 'Oku 'oatu 'a e pole tatau ki he hou'eiki Minisita 'o e Kapineti, ko hai 'oku tui ki he fokotu'u ko eni pea me'a hake 'o me'a mai ke mea'i 'e he fale. 'Oku 'i ai 'a e manavasi'i na'a ko e kamata'anga nai eni 'o ha kuonga fo'ou ke liua ai 'etau tui fakakalisitiane ka e fakahu mai ha ngaahi tui kehe mo ha ngaahi fakakaukau te'afakalotu mo ta'efakakalisitiane ke fakalele'aki e pule'anga mo e fonua. 'Oku 'ia kitautolu he 'aho ni 'a e mafai ke tau ta'ofi kei taimi 'a e hu mai 'a e ngaahi fakakaukau ta'efakapotopoto mo holoki fonua ko eni. Ko kitautolu eni 'a e 'uluaki laine malu'i 'oku fakafalala mai ki ai e fonua, pea ka tau ka ta'etokanga heni, ko hai 'e 'eke ki ai 'etau ta'efai fakapotopoto hotau fatongia. 'Oku pehee 'e he Folofola, 'e 'eke ki he 'etau fanau pea hokohoko atu ki hono tolu mo e fa e to'utangata. TAU FILI FAKAPOTOPOTO.

Ngaahi Fakamo'oni ki he Makatu'unga Fika 21

1. Tohi/Fakamatala mei a Dr 'Ana Maui Taufe'ulungaki, 'aho 6 Sune 2023

Makatu'unga 22: 'Univesiti Fakafonua 'a Tonga – 'ikai ke lesisita he Poate Fakafonua ki he Ngaahi Fakamo'oni mo e Fakamafai'i Ako 'a Tonga (Tonga

National Qualifications and Accreditation Board), pea fokotu'u e 'Univesiti lolotonga 'oku te'eki ai maau ha fokotu'utu'u pau ki hono Fakamafai'i mo Fakamo'oni'i e ngaahi polokalama ako.

'Oku 'i ai e hoha'a 'a e kakai e fonua ki he tu'unga ko ia 'oku 'i ai e 'Univesiti Fakafonua 'a Tonga, 'o fekau'aki eni mo e ngaahi polokalama ako, pe kuo fakamo'oni'i mo fakamafai'i. Ko e ngaahi polokalama foki 'oku fakahoko he 'Univesiti ko e ngaahi polokalama pe ia na'e fakahoko anga maheni he ngaahi ako'anga ko ia na'e fakatahataha'i ke fa'u'aki e 'univesiti. Ko e ngaahi polokalama 'a e Kolisi Fakafaiako (Tonga Institute of Education), 'Ako'anga Ma'olunga Ange (Tonga Institute of Higher Education), Ako'anga Saienisi mo e Tekinolosia (Tonga Institute of Science and Technology), Ako'anga Folautahi (Tonga Maritime Polytechnical Institute) mo e 'Apiako Neesi (Queen Salote School of Nursing). Ko e ngaahi polokalama pe 'e ni'ihi na'e 'osi fakamafai'i (accredit) 'e he Poate Fakafonua ki he Ngaahi Fakamo'oni mo e Fakamafai'i Ako 'a Tonga (Tonga National Qualifications and Accreditation Board, TNQAB) 'a ia ko e sino fakalao ia ke ne fai hono fakamo'oni'i mo fakamafai'i e ngaahi ako kotoa hili 'a e ako Kolisi. 'Oku 'iai leva 'a e ngaahi polokalama ako 'oku te'eki ai fakamafai'i 'e he TNQAB mo e ngaahi polokalama na'e 'osi fakamafai'i ka kuo fuoloa e 'osi 'ikai toe 'aonga (expire) 'a e ngaahi fakamafai'i ko ia pea 'oku te'eki ke fakafo'ou. 'Oku maumau heni 'a e Kupu 12(1) 'o e Lao 'o e Poate Ki he Ngaahi Fakamo'oni mo Fakamafai'I Ako Fakafonua 'a Tonga (Fakatonutonu 2020). 'Oku 'osi ma'u foki mo e fakamo'oni 'oku te'eki ai ke lesisita 'e he Poate Ki He Ngaahi Fakamo'oni mo Fakamafai'i Fakafonua 'a Tonga 'a e 'Univesiti ke hoko ko e fakahoko'anga ako mo e ako ngaue, 'o maumau ai 'a e Kupu 10 'o e Lao 'o e Poate Ki he Ngaahi Fakamo'oni mo Fakamafai'i Ako Fakafonua 'a Tonga (Fakatonutonu 2020).

Ko e ha leva na'e fokotu'u ai 'a e 'univesiti lolotonga ia 'oku te'eki ai maau e ngaahi fokotu'utu'u? 'E lava ke hoko eni ko hono matu'aki takihala'i e kakai e fonua mo fakatupu 'amanaki hala ki he fanau ako.

Ngaahi Fakamo'oni ki he Makatu'unga Fika 22

1. Tohi Fehu'i Fika 36/2023 ki he 'Eiki Palemia, 'aho 31 Me 2023 [te'eki ma'u mai ha tali]
2. Tohi mei he CEO TNQAB (Ref:16/4_291)
3. Lao 'o e Poate Ki he Ngaahi Fakamo'oni mo Fakamafai'I Ako Fakafonua 'a Tonga (Fakatonutonu 2020).

Makatu'unga 23: 'Ikai ke fakahoko 'e he Pule'anga 'a e tufa 'a e maama sola, tangike vai moe tu'u'anga satelaite 'I he founa 'oku 'ata ki tu'a mo taau

'Oku ha 'i he Lipooti Fakata'u 'a e Potungaue Fakamatala'ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokangaekina Ngaahi Fakatamaki, 'Atakai, Fetu'utaki, Feliuliaki 'a e 'Ea 2021-2022, peesi 115, 213, 226 pea moe Fakamatala Patiseti 2023-2024, peesi 17 'a e me'a'ofa ko ia mei he Lepapulika 'o e Kakai 'o Siaina, ko e maama sola, pea pehe foki ki he tokoni ngaahi tangike vai. Fakatatau ki he Lipooti pea moe Fakamatala Patseti, ko e maama sola 'e 250 pea moe tangike vai 'e 8576. 'Oku kau ai pea moe ngaahi tu'u'anga satelaite 'e 50.

'Oku a'u ki he 'aho ni, 'oku te'eki ke lipooti kakato ki he Fale Alea 'e he Pule'anga 'a e founa na'e tufa 'aki pea moe ngaahi feitu'u na'e tufa kia, 'i he hili 'a e ngaahi fakafehu'i, 'i he talanga 'a e Fale Alea. Ka 'i he taimi tatau, 'oku ha mai mei he ngaahi Lipooti Fakavahenga, 'a hono 'eke 'o e maama sola pea moe tangike vai. Na'e fai hono faka'eke 'i he Fale Alea 'a e ngaahi tu'u'anga satelaite mo hono tufa, ka na'e 'ikai ke 'omai 'e he Pule'anga ha tali kiai.

'Oku ho'ata mai leva 'a e founa tufa 'oku 'ikai ke taau, 'ikai ke 'ata kitu'a pea 'ikai ke mahino koeha 'a e makatu'unga na'e fakahoko 'aki 'a e tufa. Ko ha Pule'anga lelei, tene fokotu'u 'a e ngaahi makatu'unga ki ha ngaahi tokoni pehe, pea mo ha founa tufa 'oku taau pea mo 'ata kitu'a.

'Oku 'iai 'a e ngaahi famili lahi 'oku te'eki ai kenau ma'u ha tangike vai ki ha'anau vai inu, pea 'oku 'iai moe ngaahi kolo lahi 'oku nau kei tali ke 'oange ha'anau maama sola ki honau hala 'oku kei fakapo'uli, 'o hange ko ia 'oku ha mai 'i he ngaahi lipooti Fakavahenga 'o e 'A'ahi Faka-Fale Alea. ko e satelaite 'oku mahu'inga ki he fakalalakalaka mei he ngaahi vahe motu, kau ai 'a e ako, pisinisi moe fetu'utaki moe muli moe ngaahi maketi. Kapau leva 'oku 'ikai ke lava 'e he Pule'anga 'o fai fakalelei 'a e fatongia ki he tufa 'o e ngaahi tokoni ko'eni, pea 'oku ne maumau'i leva 'a e ngaahi akonaki 'o e fakalele pule'anga, ki he vahevahe taau moe fai fakapotopoto.

Na'e 'oatu foki 'a e tohi fehu'i ki he tufa ko'eni 'o e ngaahi koloa ko'eni mei he tokoni, ki he 'Eiki Minisita, pea oku ha mai mei he tali 'a e 'Eiki Minisita, 'a e 'ikai ke vahevahe taau 'a e

ngaahi koloa ni, 'o lahi ki he ngaahi feitu'u 'e ni'ihiki kae si'isi'i 'a e ngaahi feitu'u 'e ni'ihiki, pea ko e tupunga ia 'a hono faka'eke 'i he Fale Alea.

Ngaahi Fakamo'oni ki he Makatu'unga Fika 23

1. Lipooti Fakata'u Fakamatala'ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokangaekina Ngaahi Fakatamaki, 'Atakai, Fetu'utaki, Feliuliuaki 'a e 'Ea, 2021-2022, peesi 111, 219, 235;
2. Fakamatala Patiseti 2022-2023, 17;
3. Tohi Fehu'I, 13 Ma'asi, 2023 moe Tali mei he 'Eiki Minisita ki Fakamatala'ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokangaekina Ngaahi Fakatamaki, 'Atakai, Fetu'utaki, Feliuliuaki 'a e 'Ea, 31 Ma'asi 2023;

Makatu'unga 24: Uluaki maumau'i pe 'e he Pule'anga 'a e lao na'a nau fa'u ki he fakataputapui 'o e Koviti-19, 'aki 'a e folau ki Tu'apule'anga 'a e 'Eiki Palemia, 'oku te'eki ai ke faka'ataa 'a e fakataputapui 'o e kau'afonua, 'o ta ai 'a e sipinga kovi ki he sio 'a e Fonua

'I he lolotonga 'a e mafola 'a e mahaki COVID-19 moe fakataputapui 'i he 2022, na'e 'ikai ke toe ngofua ha fefolau'aki fakavaha'a Pule'anga, tukukehe pe 'a e fakafoki mai 'o e kau Tonga na'e tukuvaka 'i muli. ko e lao ki he ngaahi me'a fakatu'upake moe lao ki he ngaahi fakatamaki na'e lolotonga pule 'i he taimi ko ia. Ka 'i he taimi tatau na'e maumau'i 'e he Eiki Palemia 'a e lao 'o e Fonua. Lolotonga 'a e fakataputapui, na'e folau ai 'a e 'Eiki Palemia ki tu'apule'anga, 'i he mahina ko 'Epeleli 2022 ke kau atu ki he fakataha 'i Palau he 'aho 11 Epeleli 2022, 'o ha mai ia 'oku 'ikai kene toka'i 'a e pule 'a e lao, pea 'i he taimi tatau na'ane maumau'i 'a e lao moe tu'utu'uni ki he fakataputapui, na'e fokotu'u 'e he Pule'anga. Na'ane toe folau atu foki 'i he 23 Sune, 2022, ki he fakataha ko ia 'a e Kominiueli, 'i Rwanda, 'Afilika (Fanongonongo Folau 'a e 'Eiki Palemia, PM Press, 12 April moe 24 Sune 2022).

Na'e toki fanongonongo ke faka'ataa 'a e kau'afonua fakavaha'a pule'anga 'o Tonga, ke kamata 'he 'aho 1 'Aokosi 2022, kae na'e fakahoko 'a e folau fakavaha'a pule'anga ia 'a e 'Eiki Palemia kimu'a ai.

‘Oku ‘ikai ha taki pe Palemia ‘e ma’olunga ia ‘i he lao, ‘o ‘ata ia mei he ngaahi fakangatangata ‘oku ‘omai ‘e he lao. ‘Oku ne fakaha leva, ko e taki pe Palemia ko ia, ‘oku ‘ikai kene toka’i ‘a e lao, ‘o mauma’i ‘eia, kae mamahi’ia ‘a e kakai ia ‘i he’enaui talangofua ki he lao tatau. Lolotonga ‘a e pulonga ‘a Tonga ‘i he Koviti-19, kuo ta ‘e he Eiki Palemia ‘a e sipinga ‘oku ‘ikai ke taau ke muimui ai ‘a e kakai moe Pule’anga. ‘I he ngaahi Fonua sivilaise ange, ka maumau’i ‘e he Palemia ‘a e lao, ‘o hange ko ia ko hono maumau’i ‘e Boris Johnson, Palemia ‘o Pilitania, ‘a e lao ki he fakataputapui ‘o e Koviti-19, pea na’e fiema’u leva ke fakafisi, kae pule ‘a e lao.

Ngaahi Fakamo’oni ki he Makatu’unga Fika 24

1. Ongoongo Folau Eiki Palemia, PM Press, 12 Epeleli 2022;
2. Ongoongo Folau Eiki Palemia PM Press, 24 Sune 2022;
3. Ongoongo ‘a e Matangitonga 23 Siulai 2022.;

Makatu’unga 25: Ta’e tokanga ‘a e Pule’anga ki he mo’ui ‘a e kakai, ‘o ‘ikai ngaue ki hono ta’ofi mo sivi ‘a e me’akai ta’e taau ‘oku ma’u ‘e he kakai, ‘a ia ‘oku fakatupu mahaki

Na’e ‘osi paasi ‘a e lao ‘e he Fale Alea ki hono ta’ofi ‘a e hono hu mai ‘o e kiki ‘oku fu’u ngako. Na’e toe fokotu’u foki pea moe Ma’u Mafai Fakafonua ki he Me’atokoni ‘a e Pule’anga ‘i he malumalu ‘o e Lao ki he Me’atokoni 2020, ke tokanga ki hono sivi ‘o e me’a tokoni ‘oku hu mai mei muli, koe’uhi ko e malu moe hao ‘a e kakai.

‘Oku a’u ki he ‘aho ni, ‘oku kei hu maibe ‘a e kiki ‘oku fu’u ngako, pea ‘oku ‘ikai ke longomo’ui ‘a hono fakahoko ‘e he Ma’u Mafai ki he me’atokoni, ‘a hono sivi ‘o e me’a tokoni, pea ‘oku lahi leva ‘a e hu mai ‘a e me’atokoni ‘oku ne uesia lahi ‘a e mo’ui ‘a e kakai, ‘o nau tu’u lavea ngofua ki he ngaahi mahaki mafu, toto ma’olunga moe suka (NCD), pea ‘oku fakamole lahi ia ki he kakai totongi tukuhau ‘a e faito’o, pea lahi ai moe mahamahaki ‘a e kakai. ‘Oku to nounou ai ‘a e Pule’anga ‘i he fiema’u moe totonu, ‘a e kakai kenau mo’ui lelei (Lipooti Fakata’u ‘a e Potungaue Mo’ui 2021, peesi 33-34, 36-43, 52-53). ‘I he taimi tatau, ‘oku ‘ikai ke ngaue lelei ‘a e Ma’u Mafai ki he me’a tokoni he ‘oku te’eki aipe ke fakahu ‘e he Potungaue Ngoue ia ke tali ‘a e ngaahi tu’utu’uni lao ki he Lao ko ia ki he Me’atokoni 2020,

‘o hange ko ia ‘oku ha ‘i he Lipooti Lipooti Fakata’u ‘a e Potungaue Ngoue, Me’atokoni moe Vao Akau 2021-2022, peesi 96.

Neongo, ‘oku ha mai ‘i he Lipooti Fakata’u ‘a e Potungaue Ngoue, Vao ‘Akau moe Me’atokoni 2021-2022, peesi 93-98 ‘a e ngaahi ngaue ‘oku totonu ke fai ‘e he Ma’umafai ki he me’atokoni, ka ‘oku ha mai ‘i he Lipooti Fakata’u ‘a e Potungaue Mo’ui 2021 ‘oku tokolahi ‘a e kakai kuo ma’u kinautolu ‘e he suka, toto ma’olunga moe mahaki mafu. ‘Oku kau ‘a Tonga he ma’olunga taha ‘i he Pasifiki ‘i he tokolahi taha ‘oku nau ma’u ‘a e ngaahi mahaki ni (Lipooti Fakata’u ‘a e Potungaue Mo’ui 2021, peesi 33-34, 36-43, 52-53). ‘Oku tupunga ia mei he kei lahi pe hono hu mai ‘o e me’atokoni ‘oku fu’u ngako mo ‘ikai ke fakatupu mo’ui lelei. ‘Oku ha ‘i he Lipooti Fakata’u ‘a e Potungaue Ngoue 2021-2022, peesi 110, ‘a e lahi ‘o e kakano’i manu ngako ‘oku hu mai ki Tonga ni he ta’u ‘e 1, kau ai ‘a kilo pulu (masima) ‘e 642,131, kilo sipi kapakapa ‘e 1,414,356, kilo moa ‘e 10,557,922, pea mo kilo sosisi ‘e 899,511. ko e ‘avalisi ia ki he kilo kakano’i manu ngako ‘e 136, ki he tokotaha.

‘Oku ha ‘i he To Folofola ‘i he fakaava ‘o e Fale Alea ‘i he 2022, ‘a e fiema’u ‘a e Pule’anga ke tokanga lahi ki he mo’ui lelei ‘a e kakai. ‘Oku ‘iai ‘enau totonu kenau mo’ui lelei, he ko e tukuhau ‘a e kakai ‘oku totongi ‘aki ‘a e kau ngaue ‘a e Pule’anga ‘oku ngaue ki he mo’ui lelei ‘a e kakai (To Folofoa, 11 Sanuali 2022).

‘Oku ‘ikai ke fakamalohi’i fakalelei ‘a e lao ia ki hono hu mai ‘o e kiki ‘oku fu’u ngako, pea ‘ikai ke ngaue fakaleleiki ai’ a e Ma’umafai ki he me’atokoni, ko e ‘uhinga ia ‘oku kei hokohoko atu aipe ‘a e ngaahi pisinisi hono hu mai ki Tonga ni ‘a e kiki ‘oku lahi ai ‘a e ngako pea ‘oku nau mauau’i ai ‘a e lao. ‘I he taimi tatau, ‘oku ‘ikai ke ha mai ‘oku toe mo’ui lelei ange ‘a e kakai. ‘Oku a’u pe ki he fanau ‘oku kei ako ‘a e fu’u sisino pea ‘i he’enau a’u ki he ta’u ki ‘olunga, kuo ma’u kinautolu ‘e he mahaki ‘ikai ke pipihi.

Ngaahi Fakamo’oni ki he Makatu’unga Fika 25

1. Lipooti Fakata’u ‘a e Potungaue Mo’ui, 2021, peesi 33-34, 36-43, 52-53
2. Lipooti Fakata’u ‘a e Potungaue Ngoue, Me’atokoni moe Vao ‘Akau, 2022, peesi 93-98,110;
3. To Folofola, 11 Sanuali 2022;
4. Ngaahi ‘Ata;

Makatu’unga 26: Ta’etokanga’a e Pule’anga ke fakahoko ha ngaue fe’unga ki he ngaahi launga fekau’aki moe totongi ‘uhila, pea ‘oku kei ‘iai pe ‘a e ta’e fiemalie lahi ‘i he kakai fekau’aki moe totongi ‘uhila

Talu ‘a e pa ‘a e mo’unga afi ‘i he ‘aho 15 Sanuali 2022, pea moe palopalema ‘a e ma’u ‘uhila ‘a e kakai. ‘Oku fanongoa ‘e Tonga ‘a e hanu ‘a e kakai ‘i he ‘omai ‘a e ngaahi mo’ua ‘uhila ‘oku fu’u totu’a. ‘Oku fai ‘a e mahalo ki he mita (smart metre), ‘oku ‘ikai ke ngaue lelei, ka ‘oku faka’ikai’i ‘eni ‘e he Poate ‘Uhila.

‘Oku ha mai foki mei he Lipooti ‘a e Komisoni ‘Uhila 2021-2022, peesi 10-12 ‘a e ‘ikai ke maa’usia ‘e he Poate ‘Uhila ‘a e ngaahi taketi ‘oku seti ‘e he Komisoni pea maumau ai ‘a e ngaahi aleapau. ‘Oku kau heni ‘a e tolalo ‘i he taketi ko e ‘uhila ‘oku mole mei he sisitemi ‘uhila ke ‘oua toe lahi ange he 9%, pea moe tolalo ‘i he taketi ko e kWh ‘e 4 ki he lita lolo e 1 kotoa pe. ‘I he’ene tu’u ko ia, e toe lahi hono fakatau ‘o e lolo ke ngaue’aki, pea hili mai aipe ia ki he totongi ‘uhila.

‘Ikai ngata ai, ‘oku 6.5% ‘o e mole ‘a e ‘uhila mei he laini, ko e ‘uhinga ‘oku ‘ikai fakatekinikale, kau lahiki ai ‘a hono kaiha’asia ‘o e ‘uhila ‘i he ngaahi founga kehekehe. ko e talu mei he 2000, ‘a e kamata ‘a e poloseki ko ia ki he Halafononga ki he Ma’u’anga Ivi ‘a Tonga (Tonga Energy Roadmap) pea moe fakamole lau miliona, ‘oku ha mai ‘oku ‘ikai pe ha tokoni ia ‘a e ivi ‘o e la’aa (sola) kene holoki ‘a e totongi ‘uhila.

‘Oku a’u mai ki he ‘aho ni ‘oku te’eki pe ke fakahoko ‘e he Pule’anga ha ngaue ke fakalelei’i ‘a e launga ‘oku fakahoko ‘e he kakai. Koe’uhi ko e ta’e falala’anga ‘o e tu’unga ‘oku ‘iai, kuo tali ai ‘e he Fale Alea, ‘i he feme’a’aki ‘i he ‘aho 16 Me 2023, ke fokotu’u ha Komiti Fili ke tanaki fakamatala ma’a e Fale Alea ki he tu’unga ‘oku ‘iai ‘a e totongi ‘uhila moe palopalema ‘o e mita (Miniti ‘o e Fale Alea, 16 Me, 2023, peesi 36-40). ‘Oku lolotonga ngaue ‘a e Komiti ke tanaki ‘a e ngaahi fakamatala, pea ‘oku ha mahino mei ai ‘a e to nounou lahi ‘a e Pule’anga ke fakahoko ha ngaue fakavavevave ki he me’a ‘oku hoko ki he ‘uhila, pea to nounou lahi moe Poate ‘Uhila ‘a Tonga, ke fakahoko lelei ‘a e ngaue ki he ‘uhila ‘a e kakai, ‘o hoko ai ‘a e to’o hala ‘a ‘enau pa’anga ko e totongi ‘uhila.

Koe 'uhila ko e konga mahu'inga ia 'o e mo'ui 'a e kakai moe ngaue fakapisinisi moe faka'ekonomika. Ko e feto'aki 'a e totongi 'uhila 'oku hoko ia ko e fakamole pe mo e kavenga ki he kakai moe ngaahi pisinisi, he 'oku 'ikai kenau 'ilo pe koeha 'a e totongi 'uhila 'oku tonu, pea 'oku iku pe 'o lau ko e mole kiate kinautolu, koe'uhi 'oku 'ikai ha'anau fakamo'oni 'oku hala 'a e totongi 'uhila 'oku nau totongi.

Ngaahi Fakamo'oni ki he Makatu'unga Fika 26

1. Lipooti Fakata'u 'a e Komisoni 'Uhila 2021-2022, peesi 10-12
2. Miniti 'o e Fale Alea, 16 Me 2023, peesi 36-40

Makatu'unga 27: Ta'etokanga 'o mahiki lahi ai 'a e totongi 'uhila pea tukuaki'i 'a e pa e mo'unga afi

Talu mei he pa 'a e mo'unga afi Hunga Tonga Hunga Ha'apai pea fu'u mahiki ta'etotonu ai 'a e lahi 'o e mo'ua 'uhila 'a e kau ma'u 'uhila mo e kei launga mo e fifili 'a e kakai ki he tupu'anga mo ha solova'anga falala'anga 'o a'u ki he 'aho ni.

Neongo kuo fokotu'u ha Komiti Fili 'a e Fale Alea ke nau vakai'i 'a e tupu'anga 'o e fu'u mahiki 'i he totongi 'uhila 'a e kakai, ka 'oku te'eki ke 'osi pe aofangatuku 'a e Komiti ko ia pea 'e 'ikai lava 'a e Fokotu'u ni 'o lave ki ai kae 'oua kuo fakahu fakafoki ki he Fale Alea ke aofangatuku ai.

Ka 'oku mau fakapipiki atu 'a e Tohi Launga mo e fehu'i na'e 'ave 'e he ni'ihii 'o e kau Fakafofonga 'o e Kakai, mo e Tohi Tali mei he Komisoni 'Uhila. 'Oku pehe 'e he Komisoni 'Uhila, hili 'a e puna 'a e mo'unga afi 'i Sanuali 2022, na'e mate 'a e 'initaneti 'i he 'Ulu'i 'Ofisi 'o e Kautaha 'Uhila 'o 'ikai lava lau 'a e 'u mita 'a e kau ma'u 'uhila mei 'ofisi lahi 'o hange ko e anga maheni.

Pea koe'uhi ko e toe fakatapatapu 'o e to'umahaki koviti 19 he taimi ko ia, na'e 'ikai lava 'alu takai holo 'a e kau lau mita 'uhila ke lau menuolo 'a e ngaahi mita. Ko ia ai na'e hanga 'e he Kautaha 'Uhila 'o faka'avalisi 'a e ngaahi mo'ua 'a e kau ma'u 'uhila 'o ngaue'aki 'a e mo'ua motu'a 'o e mahina ko 'Okatopa, Novema mo Tisema 2021 'o hiki mo'ua 'aki 'a e kakai 'i he kamata'anga 'o e ta'u 2022.

Ko e palopalema heni he na'e fehalaaki 'a e fika'i 'o e faka'avalisi 'o 'ova 'aki 'a e 'iuniti 'uhila na'e tohi mo'ua ki he kakai mei he 'iuniti 'uhila fakakatoa na'e fatu mei he seneleita 'a e 'uhila, 'aki 'a e fo'i 'iuniti 'e 2 miliona tupu.

Na'e 'oatu ha launga 'a e kakai 'o fakafou 'i he Fakafofonga Fale Alea 'o Tongatapu 4, ki he Va'a Tali Launga ma'a e kau Konisiuma 'i he Potungaue Leipa fekau'aki mo e kaveinga ni 'a ia na'e fakamo'oni ki ai e kakai kehekehe.

Ko e konga e tu'utu'uni ngaue (by-law) na'e hiki hangatonu atu he launga ko ia 'oku tapu 'a e me'a ko e faka'avalisi'i 'o ha mo'ua 'uhila, tukukehe 'o ka fakatou felotoi ki ai 'a e taha ma'u 'uhila mo e Kautaha 'Uhila pea 'e toki lava ke faka'ataa 'e he Komisoni 'Uhila ha founa totongi pehe. Na'e 'ikai ke fai felotoi 'a e kau ma'u 'uhila mo e Kautaha 'Uhila pe ko ha ma'u mafai pee ki ha totongi faka'avalisi. 'Oku te'eki ke ma'u ha tali ia mei he ma'u mafai ko eni ki he launga 'a e kau konisiuma.

Ka na'e pehe mei he Komisoni 'Uhila ko e tu'utu'uni ngaue (by-law) 'oku ha ai 'a e 'ikai ha faka'avalisi 'oku kei mo'ui pee, ka 'oku 'ikai ke toe ngaue'aki ia.

Na'e toe pehe mei he Komisoni 'Uhila ko e tu'utu'uni ngaue (regulation) 'oku nau ngaue'aki 'a ee 'oku ha 'i he aleapau hono 3 (3rd concession contract) 'i he vaha'a 'o e Komisoni 'Uhila 'a Tonga mo e Kautaha 'Uhila 'a Tonga. Pea 'oku 'ikai ai ke toe ngaue'aki 'a e by-law neongo 'oku kei mo'ui he 'oku nau ngaue'aki 'a e aleapau.

'Oku fehu'ia heni pe ko e fa'ahinga tu'utu'uni ngaue (by-law) fefee ia 'oku kei mo'ui ka 'oku 'ikai toe ngaue'aki? Kapau 'e fepaki 'a e tu'utu'uni (bylaw) mo ha konituleki (concession) ko fe 'oku malohi? 'Oku fakatonu nai 'a e aleapau ki he tu'utu'uni ngaue? Pe kuo fakatonu 'a e tu'utu'uni ngaue ki he aleapau?

'Oku toe fehu'ia foki ko e ha na'e 'ikai lava ai ke lau menuolo 'a e ngaahi mita 'a e kakai kapau na'e kei tonu pee 'a e fika 'o e ngaahi mita, 'o hange ko ia na'e fua fakaha mei he CEO 'o e Komisoni 'Uhila? He 'oku ha mei he Talaki 'o e Fakataputapu Fakafonua 'i he koviti 19, na'e 'i ai e ngaahi potungaue mo e kautaha na'e faka'ataa ke nau ngaue mo fe'alu'aki pee pe ko e Essential Services pea na'e fika 3 'a e Kautaha 'Uhila 'a Tonga 'i he lisi faka'ataa ko ia.

‘I he’ene pehe ‘oku kei puli ‘a e makatu’unga totonu ‘o e palopalema. Na’e kole foki ‘e he Fakafofonga ‘o Tongatapu 4 ki he ‘Eiki Palemia ‘i Fale Alea ‘a e tatau ‘o e lipooti ‘a e taukei na’e haea mai mei muli ke ne savea’i ‘a e tupu’anga ‘o e mahiki fakafokifa ‘a e totongi ‘uhila. Na’e pehe ‘e he ‘Eiki Palemia ‘e vakai ki ai pe ‘oku ‘ata koe’uhi tokua ko e ngaue ia na’e fakapa’anga mei muli. Talu mei ai mo e te’eki ke tufa mai ‘a e lipooti ko ia ki he kau Fakafofonga e Kakai.

‘Oku natula tatau ‘a e ‘ikai ‘omai ‘a e fakamatala ko ia mo e ‘ikai ke fua fakaha ‘e he pule’anga ‘a e palopalema kae toki ‘eke malohi ‘e he kau faiongoongo ‘i he ngaahi fakataha ‘a e Palemia mo e kau faiongoongo ‘o toki to mai ai ‘a e fakamatala. ‘Oku na uho taha ‘i he ‘ikai ke ‘ata ki tu’a.

Ko e CEO ‘o e ‘Uhila ‘oku fili ia ‘e he kau Talekita Poate ‘o e Kautaha ‘Uhila ‘a Tonga. Pea ko e kau Talekita Poate ‘oku fili ia ‘e he ‘Eiki Minisita ki he Ngaahi Kautaha Fakapule’anga ‘a ia ko e Palemia pee ia ‘i he lolotonga ni.

Ko e taimi ‘oku matu’aki popo’uli pehe ai ha fakamatala kau ki he ma’u’anga ivi ‘a e fonua ‘oku mamafa leva ‘a e ta’efalala’anga ‘o e kau taki he taimi ko ia he ko e natula ‘o e uesia mei he ivi fakafonua pe ‘uhila ‘oku kapa mo kapui ai e kakai.

Ngaahi Fakamo’oni ki he Makatu’unga Fika 27

1. Tohi Launga ki he Komiti Tali Launga ki he Kau Konisiuma.
2. Tohi Faka’eke’eke tukunga ‘oku ‘iai e launga.
3. Tohi Fehu’i ki he Minisita Fakalakalaka Faka’ekonomika mo e Leipa mo e Tali mei he Minisita.

Makatu’unga 28: Ta’e tokanga ‘a e Pule’anga ke ‘iai ha naunau tamate afi ki he mala’e vakapuna ‘o e Ongu Niua pea moe kongu ‘o ‘Eua

‘Oku fu’u fakaloloma ‘a e mahino ‘oku ‘ikai pe ke ‘iai ha tokanga ‘e taha ‘a e Pule’anga ke ‘iai ha naunau tamate afi ki he mala’e vakapuna ‘o e Ongu Niua pea moe kongu ‘o ‘Eua. ‘Oku mahu’inga ‘a e me’a ni, koe’uhi ko e malu moe hao ‘a e ngaahi vakapuna fakalotofonua pea

moe kau pasese ‘oka hoko ha fakatamaki. Koe’uhi ‘oku te’eki ke fakahoko e he Pule’anga ha ngaue ki heni, ‘oku ‘I honau nima ha mole ha mo’ui moha koloa.

Na’e fai moe kole ki he ‘Eiki Palemia ‘i Tisema 2022 ke ‘ave mu’a ha loli tamate afi ki he kauvai ‘oku tu’u ai ‘a e Palasi Heilala Tangitangi pea mo Houma, Ta’anga moe Apiako Ngoue ko Hango, ‘o ngaue’aki pe ‘a ‘Api Sotia ke tau ai. ‘Oku a’u ki he ‘aho ni, ‘oku te’eki ke fakahoko mo ia. ‘Oku ‘uhinga foki ko e ‘ikai ke sai ‘a e hala fakakavakava ‘i ‘Ohonua, ofi ki he uafu, pea ‘oku fa’a motu ‘i he fa ‘a e tele’a. ‘E ala uesia ai ha a’u ‘a e loli tamate afi ki he kauvai, ‘oku ‘iai ‘a e ngaahi kolo ko’eni. Ka hoko ha fakatamaki ki he Palasi Heilala Tangitangi pe ko e ngaahi kolo, pea mole ai ha mo’ui moha koloa, ko e fo’ui ia ‘o e Pule’anga ko’eni.

Ngaahi Fakamo’oni ki he Makatu’unga Fika 28

1. Tohi ki he ‘Eiki Palemia 15 Tisema 2022

Makatu’unga 29: Fakavalevale ‘a e Pule’anga ke toe faka’ata ke hu mai mei tu’apule’anga, ‘a e me’alele ‘oku laka hake hono motu’a ‘I he ta’u ‘e 15, pea hoko ai ‘a e ngaahi palopalema fekau’aki moe veve kona moe veve lalahi mei he me’alele kuo ‘osi hono ‘aonga

Na’e tali ‘a e lao fakaangaanga ki hono fakatonutonu ‘o e Tu’uTu’uni Lao ki he Tute moe Ekisia ‘i he 2021 ke ‘oua ‘e toe hu mai ‘a e me’alele ‘oku motu’a ange ‘i he ta’u ‘e 15. ‘Oku ‘uhinga foki ‘eni ke malu’i ‘a e ‘ataakai ‘o Tonga, ‘a ia ‘oku tu’u lavea ngofua faka’ataakai, mei he veve kona moe veve lalahi ‘e ‘ikai kene lava ‘o faka’auha. ‘Oku kau heni ‘a e ngaahi me’alele, pea ko e motu’a ange ‘a e ta’u ‘o e me’alele ko e lahi ange ia ‘a e faingamalie ke maumau vave, pea tu’u ‘o hoko aipe ko e veve lalahi.

‘Oku lolotonga palopalema ‘a Tonga ‘i hono feinga’i ke hiko ‘a e veve lalahi mei he me’alele, pea ‘oku a’u ki he tu’unga ‘e fiema’u ‘e he Ma’umafai ki he Veve, ke hiki ‘a e totongi veve, kae lava ke ‘omai ‘a e ngaahi me’angaue ko ia ‘oku fiema’u ke faka’auha ‘aki ‘a e veve me’alele. ‘Oku kau ai heni moe veve misini moe veve ‘ilekitolonika. ko e ngaahi veve mei he me’alele, misini moe ilekitolonika, ‘oku ne fakatupunga ‘a e ‘ului’i ‘o e vai, ‘ataakai pea moe toe konahia ai ‘a e me’a mo’ui.

Kuo liliu ‘e he Pule’anga ‘a e lao ko ia ke toe faka’ataa ke hu mai ‘a e me’alele ‘oku laka hake ‘i he ta’u ‘e 15 hono motu’a. ko e tu’utu’uni ta’efakapotopoto eni, he tene toe tanaki mai ‘a e veve me’alele ‘o toe lahi ange ia ‘i he ta’u ‘e 10 kuo ‘osi, pea ko hono ola ko e toe lahi ange ‘a e veve kona pea moe ‘ikai ke toe lava ke tau faka’auha pe uta atu ki tu’apule’anga ‘a e veve me’alele. Ko hono ola, ko e toe hiki ‘a e totongi veve kae lava ke mafua fakalelei hono tanaki mo feinga ke faka’auha ‘a e veve mei he me’alele. ‘Oku ‘iai ‘a e ngaahi famili lahi, ‘oku nau fakafalala he ngoue moe fanga monumanu, ‘e ‘ikai kenau lava ‘e kinautolu ‘o mafua fakalelei ‘a e totongi veve, ‘o ka hiki.

Ngaahi Fakamo’oni ki he Makatu’unga Fika 29

1. Tu’utu’uni Lao (Fakatonutonu) ki Hono Pule’i ‘o e Tute moe Ekisia, 2021;
2. Tu’utu’uni Lao (Fakatonutonu) ki Hono Pule’i ‘o e Tute moe Ekisia, 2023;

Makatu’unga 30: Ta’etokanga ‘a e Pule’anga ‘o hoko ai ‘a e maumau ki he MV Otuanga’ofa ‘oku fakalele ‘e he Friendly Islands Shipping Agency, pea fakamole lahi ki he kakai totongi tukuhau, pea ‘oku hoko ‘a e fakatamaki, ko e ‘ikai ke tuku ki he sekitoa taautaha ‘a ‘enau ngaue

‘I he mahina ko Sepitema 2022 na’e fakafolau atu ai ‘a e MV Otuanga’ofa ke toho. Na’e malava pe ke toho ‘i Fiji, ka na’e ‘ave ia ki Aokalani, Nu’u Sila ‘o tohi ai. Na’e mahino mei he toho ko ia, ‘oku lahi ‘a e palopalema ‘a e vaka, ko e ta’e tokanga, pea ‘i he’ene pehe, na’e nofo he silipa ‘a e vaka ni, ‘o a’u ki he mahina ‘e 4, kae ngaahi ‘a e maumau. Na’e a’u ‘a e fakamole ki he maumau he ta’e tokanga ko’eni, ki he \$6.7 miliona, ‘a ia na’e mei ma’ama’a ange ke toho pe i Fiji.

Koe fakamole ni, ‘oku hili ia ki he uma ‘o e kakai fefolau’aki ki Tokelau, ‘o to’o mei he tukuhau pea moe totongi pasese moe uta, ke fua ‘a e fakamole ko’eni. ‘Ikai ngata ai, na’e tukuvakaa ai ‘a e kakai ‘i he Ongo Niua pea uesia lahi ‘a e fefolau’aki vaka tahi ki he ngaahi motu ‘o Tokelau. ‘Oku fakamole lahi ‘a e toho ko e toe ta’e tokanga ke toho fakata’u ua ‘a e vaka, ka ko e toho fakamuimui ia he 2018, pea ko e me’a pe ‘e hoko ko e lahi ange ‘a e maumau.

Na'e 'ikai foki ke tokoni 'a e Pule'anga ke 'omai fakavavevave 'a e kakai kuo nau tukuvaka 'i he Ongō Niua, pea pehe ki he ngaahi motu Tokelau. Na'e toki fai 'a e feinga 'a e ngaahi kautaha vaka taau taha kenau fetuku mai.

'Oku ta'e tokanga 'a e Pule'anga ki he me'angaue na'e 'omai 'i he tokoni moe 'ofa 'a e kakai 'o Siapani, 'o maumau lahi ai 'a e vaka, pea fakamole pa'anga, na'e 'ikai ke totonu ke hoko. ko e fa'ahinga ta'etokanga 'eni 'oku fa'a hoko ai 'a e fakatamaki, pea 'oku mahino mei he maumau na'e hoko, ko hono tapalasia pe 'o e vaka 'o a'u ki he'ene maumau.

'Oku tanaki atu 'a e fakamole lahi ko'eni, ki he \$8.3 miliona ki hono fakatau mai 'o e MV Tongaiaki he 2017. ko e pa'anga mole noa eni he na'e a'u pe ki he 2020, kuo ta'ofi ke 'oua 'e toe lele, ko e 'ikai kene lava 'o fua pe 'ene fakamole. Na'e mei fakahaofi 'a e pa'anga ia ko'eni, ka 'e fua hono kanongatamaki 'e he kakai fefolau'aki, he ko e no.

Ngaahi Fakamo'oni ki he Makatu'unga Fika 30

Tohi Fehu'i 13 Ma'asi 2023 moe Tali mei he 'Eiki Minisita ki he Ngaahi Pisinisi 'a e Pule'anga, 30 Ma'asi 2023

Makatu'unga 31: Ko e ikai ke tali 'a e ngaahi Tohi fehu'i Faka Fale Alea ne 'ave ki he Hou'eiki Minisita 'o e Kapineti 'oku ne maumau'i 'a e Tu'utu'uni Ngaue 'a e Fale Alea pea 'ikai ke fakahoko ai 'a enau taliui ki he Fale Alea ki hono ngaue'aki 'a e pa'anga 'a e kakai 'o e fonua 'o fakatatau mo e Kupu 62 mo e 51 'o e Konisitutone 'a Tonga.

Ko e ngaahi fehu'i 'a e kau Memipa Fakafofonga 'o e Kakai ne 'osi 'ave ki he Hou'eiki Minisita ke nau tali mai ka 'oku a'u mai ki he 'aho ni 'oku te'eki pe ke tali mai 'a e ngaahi Tohi Fehu'i 'e ni'ihii 'a ia 'oku ha atu 'i lalo. 'Oku faka'ataa foki 'e he Tohi Tu'utu'uni Ngaue 'a e Fale Alea 'i he kupu 99 ke fakahoko 'e he kau fakafofonga 'o e Fale Alea ha'anau fehu'i tohi ki he Hou'eiki Minisita 'o fakafou 'i he Kalake Pule 'o e Fale Alea, pea 'oku fiema'u 'e he Kupu 105 'o e Tu'utu'uni Ngaue 'a e Fale Alea ke tali mai 'a e Tohi Fehu'i ko 'eni 'i loto 'i he 'aho ngaue 'e 14 'o lau mei he 'aho ne 'ave ai 'a e Tohi Fehu'i 'e he Kalake pea ma'u mei he Houeiki Minisita. Ne 'osi fai pe foki 'a e kole ki he Kalake 'o e Fale Alea ke fakamanatu ki he Hou'eiki Minisita ne 'ave ki ai 'a e Tohi Fehu'i ke tali mai 'a e ngaahi fehu'i. Ka ko e 'osi 'eni 'a e ngaahi mahina 'oku te'eki pe ke tali mai 'a e ngaahi Tohi fehu'i ko 'eni, pea ko e

talangata'a 'eni ki he Tu'utu'uni Ngaue 'a e Fale Alea 'oku fakamafai'i 'e he kupu 62 'o e Konisitutone 'o Tonga. 'Oku fiema'u 'e he Kupu 51 'o e Konisitutone ke taliui 'a e Kapineti ki he Fale Alea.

Ngaahi Fakamo'oni ki he Makatu'unga Fika 31

1. Tohi Fehu'i ki he 'Eiki Palemia 'a e Fakafofonga Fale Alea 'o e Kakai 'o Tongatapu 5- 'Aho 14 Ma'asi 2023 o' Felave'i mo e fiema'u ke 'omai 'a e fakamatala pa'anga 'a e Kautaha Vakapuna Lulutai ki he ta'u 2020/21, 2021/22 pea mo e 2022/23, pea pehe ki he palani 'a e Pule'anga ki he Kautaha Vakapuna Lulutai ki he ta'u fakapa'anga 2023/24.
2. Tohi Fehu'i ki he 'Eiki Minisita Pa'anga 'o e Fakafofonga Fale Alea 'o e Kakai 'o 'Eua 11- 'Aho 22 Me 2023 'o felave'i mo e lahi 'o e pa'anga kuo totongi ki he 'Eiki Palemia ki he fakamole ki he'ene folau faka-Palemia, 'uhinga 'o e folau mo e fonua na'e fai ki ai
3. Tohi Fehu'i ki he 'Eiki Minisita ki he Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi, Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula, 'Atakai, Feliuluiaki 'a e 'Ea mo e Fetu'utaki 'o e Fakafofonga Fale Alea 'o e Kakai 'o 'Eua 11 - 'Aho 21 Ma'asi 2023 'o fekau'aki mo e fanga ki'i fale tokoni mei Siaina, a ia 'oku lolotonga tuku 'i he Uafu Vuna mo e tukunga 'oku 'i ai, he 'oku 'ikai ke toe ngaue'aki pea na'e vela
4. Tohi Fehu'i ki he 'Eiki Minisita Pa'anga 'o e Fakafofonga Fale Alea 'o e Kakai 'o 'Eua 11 - 'Aho 8 Sune 2023 felave'i mo e lahi 'o e pa'anga na'e totongi 'i tu'a (out of court settlement) ki he hopo mo e Pacific Games Assosication/TASANOC pea moe hopo mo e Kacific.
5. Tohi Fehu'i Fika 36/2023 ki he 'Eiki Palemia 'a e Fakafofonga Fale Alea 'o e Kakai 'o Tongatapu 2 - 'Aho 31 Me 2023 felave'i mo e ngaahi polokalama ako 'a e 'Univesiti Fakafonua 'a Tonga.

Makatu'unga 32: 'Ikai ke tauhi 'e he Pule'anga 'enau tukupa 'e langa 'a e ngaahi fale nofo'anga 'e 286 ma'a kinautolu na'e uesia 'e he sunami, pea 'e 'osi ki Tisema 2022, ka 'oku a'u ki he 'aho ni 'oku te'eki ai pe ke kakato, he ko e fale pe 'e 40 kuo lava 'o langa kakato

Na'e tukupa 'a e Pule'anga 'i he talanga'i 'o e Patiseti 2022-2023, tene langa 'a e fale 'e 286 ke langa fo'ou pea ke hikiki ai'a e ngaahi famili ko ia 'i Tongatapu, Ha'apai mo 'Eua na'e mole

mo maumau lahi honau ngaahi nofo'anga he sunami 'o e 15 Sanuali 2022. 'Ikai ngata ai, ka ko e fale 'e 182 ke monomono (Miniti 'o e Fale Alea, 13 Sune 2022, peesi 38). Na'e toe tukupa 'a e Pule'anga 'e hiki kotoa 'a e ngaahi famili ki honau ngaahi fale 'i Tisema 2022 (Miniti 'o e Fale Alea, 26 Okatopa, 2022, peesi 29).

'I he'ene tu'u he taimi ni, ko e fale pe 'e 30 kuo 'osi, lolotonga langa 'a e 127 pea te'eki ai ke langa 'a e fale 'e 81, fakatatau ki he Fakamatala Patiseti 2023-2024 (peesi 13). Kae hili ko ia, na'e pehe 'e he 'Eiki Minisita Pa'anga, 'oku 'iai pe 'a e pa'anga fe'unga ki he ngaue ni (Tohi Fehu'i 26 Ma'asi, 2023 moe Tali mei he 'Eiki Minisita Pa'anga, 31 Ma'asi 2023).

Na'e fai foki moe tohi fehu'i ki he 'Eiki Minisita ki he Ngaahi Ngaue Lalahi, pe koeha 'a e lahi 'o e pa'anga na'e palani ke ma'u ki he langa 'o e ngaahi fale, pea na'e fakaha mai ko e \$34.4m, ka ko e \$30.9m kuo ma'u. Na'ane pehe, ko e fale pe 'e 40 kuo lava 'o langa pea kakato ke hikiki ai'a e ngaahi famili, he'ene a'u mai ki he 'aho 30 Sune 2023 (Tohi Fehu'i, 22 Me, 2023 moe Tali mei he 'Eiki Minisita ki he Ngaahi Ngaue Lalahi, 8 'Aokosi, 2023).

'Oku fu'u ta'e fe'unga ia, pea 'ikai ke hoko 'o mo'oni 'a e palomesi ko ia, ke 'osi 'a e ngaahi fale 'e 286 ki Tisema 2022, pea hoko ia ke nofo tukuhausia ai 'a e ngaahi famili lahi 'o hange ko ia ko e ngaahi motu 'i he Otu Ha'apai, Mango mo 'Ohonua 'i 'Eua pea mo kainga 'Atata 'i Tongatapu. 'Ikai ke ngata ai, ka kuo to noa 'a e amanaki 'a e kakai kuo uesia 'enau mo'ui, pea nau toe loto mamahi ange.

Koe anga ta'e taau mo'oni eni. 'Oku lolotonga nofo hili 'a e tokolahi 'i he ngaahi famili, ngaahi maheni moe ngaahi holo fakasiasi 'o tali ai, pea ko e 'osi 'eni 'a e ta'u 'e 1 mahina 7, 'oku kei tali pe 'a e tokolahi.

'Ikai ngata ai, ka kuo launga foki pea moe kau konitulekitoa na'a nau aleapau kenau fai 'a e langa 'o e ngaahi fale ki he kau uesia he sunami, 'i he maumau 'a e ngaahi aleapau pea 'ikai ke fakahoko mo fakalele fakalelei 'e he Pule'anga 'a e ngaue langa. Na'e 'ikai foki ke fie loto 'a e Pule'anga ke fakatonutonu fakalelei 'a e palopalema 'oku fai ai 'a e launga, pea iku ai 'o fokotu'u 'a e Komiti 'a e Fale Alea kenau sio ki he ngaahi 'isiu moe ngaahi palopalema 'oku hoko (Miniti oe Fale Alea, 28 Novema 2022, peesi 7-10).

'Oku a'u mai ki he 'aho ni, 'oku te'eki pe ke aofangatuku 'a e ngaue 'a e Komiti, ko e 'ikai ke fakakakato 'e he Pule'anga 'a e ngaahi fakamatala 'oku fiema'u, ke mahino na'e 'iai 'a e fehalaaki ke fakatonutonu 'a e ngaahi fehalaaki ko ia, 'aki ha fetokoni'aki ke 'omai vave 'a e Lipooti ko ia ki he Fale Alea.

Ko ha ngaahi ‘uhinga pehe ni, ‘o hange ko ia kuo fakamatala ‘i ‘olunga, ‘oku totonu mo taau ke fakafisi ‘a e Pule’anga.

Ngaahi Fakamo’oni ki he Makatu’unga Fika 32

1. Miniti ‘o e Fale Alea, 13 Sune 2022, peesi 38;
2. Miniti ‘o e Fale Alea 26 ‘Okatopa 2022, peesi 29;
3. Fakamatala Patiseti 2023-2024, peesi 13;
4. Tohi Fehu’i 26 Ma’asi moe Tali mei he ‘Eiki Minisita Pa’anga, 31 Ma’asi 2023)
5. Tohi Fehu’i 22 Me, 2023 moe Tali meihe Minisita ki he Ngaahi Ngaue Lalahi, 8 ‘Aokosi 2023;
6. Miniti ‘o e Fale Alea 28 Novema 2022, peesi 7-10;

Makatu’unga 33: Fu’u tuai ‘a e ngaue ki hono fokotu’u ‘o e Komisoni moe Komisiona ki he Tau’i ‘o e Ta’e Faitotonu, ‘o fakatatau ki he tukupa ‘a e ‘Eiki Palemia, ‘e fokotu’u ‘a e Komisiona, lolotonga ‘a e Ta’u Fakapa’anga 2022-2023, pea ‘oku mole ai ‘a e faingamalie ‘o e kakai kenau ‘omai ki he Fakamaau’anga ‘a kinautolu ‘oku nau ngaue hala’aki ‘a e mafai pea mo faihala ‘aki ‘a e tukupau ‘a e kakai

Naé fakaha ‘e he ‘Eiki Palemia ‘i he talanoa ki he Patiseti 2022-2023, ‘i he 9 Sune 2022 (Miniti ‘o e Fale Alea, peesi 87) ‘e fokotu’u ‘a e Komisiona ki he Tau’i ‘o e Ta’e Faitotonu, kimu’a ‘i he ‘osi ‘a e Ta’u Fakapa’anga 2022-2023.

“Eiki Palemia: “...’oku ‘iai pe ‘a e ki’i konga he lao ‘oku fai ‘a e tokangaki aike fakalelei’i kae toki recruit pe kumi mai ha taha ke ne fakahoko ‘a e fatongia ko’eni ... ka ko e taumu’a ‘a e Pule’anga ka lele lelei ai pe ‘i matangi ‘a e ngaahi fokotu’utu’u moe palani ngaue ko eni ‘e te’eki ke ‘osi ‘a e ta’u fakapa’anga koeni kuo recruit ha taha ke hoko ko e Anti-Corruption Commissioner malo Sea.”

‘I he’ene a’u mai ki he ‘aho ni, ‘oku te’eki ai pe ke fokotu’u ha Komisiona ki he Tau’i ‘o e Ta’e Faitotonu, ‘o hange ko e palomesi ‘a e ‘Eiki Palemia ‘i he 2022. Na’e ‘ikai foki ha toe ‘uhinga malohi mo lelei lolotonga ‘a e Ta’u Fakapa’anga 2022-2023, ke toloi ai ‘a e ngaue ko’eni, he na’e talu hono fokotu’u ‘o e Laoki ai ‘i he 2007. Na’e tonu pe ke fai mo kamata ‘a e ngaue ia

ki hono fokotu'u 'a e Komisiona ki he Tau'i 'o e Ta'e Faitotonu 'i he kamata'anga pe 'o e 2022, 'o 'oua 'e toe toloi, neongo na'e 'iai 'a e fakatapatupui ko e Koviti-19. ko e Komisoni ki he Tau'i 'o e Ta'e Faitotonu, ko e kupu mahu'inga ia 'o hono fai 'o e pule lelei 'i ha Fonua.

Na'e toki fakahu fakavavevave maibe 'a e lao fakaangaanga ki he vahenga moe founa ki hono ui mai 'o ha taha fe'unga ke Komisiona pea tali 'e he Fale Alea 'i he 'aho 30 Ma'asi 2023 (Miniti 'o e Fale Alea, 30 Ma'asi 2023, peesi 12-15) pea 'oku fehu'ia ai pe koeha na'e 'ikai ke fai mo fakahu ai pe 'i he kamata'anga 'o e 2022 pe ko e kamata'anga 'o e Ta'u Fakapa'anga 2022-2023, 'i Siulai 2022, kae lava ke fai mo ui mai ha Komisiona lolotonga 'a e Ta'u Fakapa'anga 2022-2023, he 'oku 'ikai 'iai ha 'uhinga malohi mo lelei 'o hono toloi. Na'e 'ikai ke fakatokanga'i 'e he Pule'anga, 'oku toe fiema'u taimi moe penolo, 'oku 'i he malumalu 'o e Fakataha Tokoni, ke fai hono ui 'o ha Komisiona.

'Ikei ke ngata ai, na'e totonu ke fokotu'u mo ha vouti mavahe ki he Ofisi 'o e Komisiona he Ta'u Fakapa'anga 2022-2023 pe. Na'e 'ikai ha 'uhinga malohi ke ta'e fokotu'u ai. Ka na'e me'a 'a e 'Eiki Palemia ia ko e pa'angaki ai'oku 'i he malumau 'o e vouti 'a e 'Ofisi 'o e Minisita Pa'anga (Miniti 'o e Fale Alea, 9 Sune 2022, peesi 87). 'Oku 'ikai ke mahino pe koeha 'a e 'uhinga hono tuku he malumalu 'o e 'Ofisi 'o e Minisita Pa'anga, 'a e pa'anga ke fakapa'anga 'aki 'a e Ofisi 'o e Komisoni ki he Ta'u 'o e Ta'e Faitotonu.

Ko hono toki fokotu'u 'eni ia, 'i he Ta'u Fakapa'anga 2023-2024 (Polokalama Patiseti, 2023-2024, peesi 383-386), ha vouti mavahe ki he 'Ofisi 'o e Komisiona ki he Tau'i 'o e Ta'e Faitotonu, pea 'oku 'ikai ke ha mai ai, 'oku 'iai ha pa'anga mavahe ki he lakanga 'o e Komisiona.

'Oku mahu'inga 'a e kupu ngaue ko'eni ki he malu moe hao 'a e koloa 'a e Fonua mei he ngaue hala'aki 'a e mafai moe koloa 'oku 'a e kakai. Ko Tonga ni 'oku fika 95 'i he tu'u 'a e ngaahi fonua 'e 183 'o mamani, 'i he lahi 'o e faihaha moe ngaue hala'aki 'a e mafai (Transparency International Corruption Perception Index 2023). 'a ia ko e ta'u fakamuimui taha na'e mahino ai 'a e tu'unga ko'eni, ko e 2011, pea na'e 'ikai ke toe kau 'a Tonga ki hono fakahokohoko 'o e ngaahi fonua, koe'uhi ko e 'ikai kene toe 'ave 'a e ngaahi fakamatala 'oku fiema'u mei he kautaha ko e Transparency International (imeili ki he Transparency International Me 23 – Sune 8, 2022). Oku ne ho'ata mai leva 'a e ta'e tokanga 'a e Pule'anga, ki he fakamaau totonu pea

moe malu'i 'o e koloa moe pa'anga tukuhau 'a e kakai, 'o kapau ko hotau tu'unga ia ko e fika 95 'i mamani 'i he lahi 'o e faihala (fika 1, ko e si'isi'itaha ia 'a e faihala).

'I he'ene tu'u ko ia, kuo 'ikai fai 'a e Pule'anga ki he palomesi ko ia ke fokotu'u ha Komisiona ki he Tau'i 'o e Ta'efaitotonu he lolotonga 'a e Ta'u Fakapa'anga 2022-2023. 'Oku mole ai 'a e falala ki he Pule'anga tenau fai 'a e ngaahi me'a 'oku mu'omu'a taha, ko hono malu'i 'a e totonu 'a e kakai moe 'enau koloa mei he tapalasia 'e he ma'u mafai, 'i he faihala.

Ko e Komisoni ki he Tau'i 'o e Ta'efaitotonu ko e taha ia 'o e tuku'anga 'o e 'amanaki 'a e kakai, pea ko e taha 'o e ngaahi taulanga e faiki ai'a e ui tokoni, ki hono kumi 'a e fakamaau totonu moe malu'i 'a e koloa 'a e kakai mei he faihala. 'Oku ha mai 'a e fakatoupikoi ia mei he Pule'anga ke fokotu'u ha Komisiona ke fakahoko 'a e ngaue.

Ko'ene tu'u atu ko'eni, 'oku 'uli'uli latai ai 'a e fakahoko fatongia 'a e Pule'anga, he ko e me'a na'e palomesi 'i he 2022, 'e fakahoko 'i he 'i he lolotonga 'a e Ta'u Fakapa'anga 2022-2023. 'Oku 'ikai ha 'uhinga lelei ia ke tolotoi ai. 'Oku molia ai 'a e 'amanaki 'a e kakai ki ha Pule'anga 'oku 'ikai ke fai ki he'ene lea.

Ngaahi Fakamo'oni ki he Makatu'unga Fika 33

1. Miniti 'o e Fakataha 'a e Fale Alea, 9 Sune, 2022 peesi 85-87;
2. Miniti 'o e Fakataha 'a e Fale Alea, 30 Ma'asi 2023, peesi 12-15;
3. Polokalama Patiseti 2023-2024, peesi 383-386);
4. Transparency International Fakahokohoko 'o e Tu'unga 'o e Faihala (Corruption Perception Index);
5. Imeli ki he Transparency International Me 23 – Sune 8, 2022;
6. Tohi Fehu'i, 15 Ma'asi, 2023 moe Tohi Tali mei he 'Eiki Palemia, 28 'Epeleli, 2023;

Makatu'unga 34: 'Oku 'ikai ha palani fe'unga 'a e Pule'anga ke tukutuku hifo 'a e Patiseti 'o e Ta'u Fakapa'anga 2023-2024 ki he tu'unga 'oku malava lelei ai 'e he kakai totongi tukuhau 'o mafua, he 'oku ta'e fakapotopoto ke 'iai ha Patiseti, 'oku mafasia ai 'a e Fonua, he 'oku lolotonga ta moe ngaahi mo'ua no

Koe tu'unga fakapa'anga 'o e Fonua pea moe lahi 'o e Patiseti 2023-2024, 'oku mahino mai ai 'a e mahu'inga ke muimui 'a e Pule'anga ki he To Folofola, ke tukuange ki he sekitoa taautaha kene fakahoko 'a e ngaahi ngaue ki he tupulaki faka'ekonomika. 'I he tu'unga ko ia, ko e fatongia leva 'o e Pule'anga ke nofo ia ki he Pule, 'a ia ko e fakapapau'i 'oku pule 'a e lao, ko e fai fatongia 'oku 'ata ki tu'a, pea taliui kakato ki he Fale Alea moe kakai. 'Oku totonu kene nofo ki he fai 'a e ngaahi fatongia tu'upau ki he kakai, ki he ako, mo'ui, lao moe malu, ngaahi ngaue lalahi, fokotu'u 'o e 'ataakai 'oku ne faka'ai'ai 'a e faitotonu moe taau 'i he langa faka'ekonomika moe fakasosiale 'o e Fonua, malu'i 'o e Fonua mo hono fakamalohi'i 'o e lao.

Kapau 'e ala atu 'a e Pule'anga 'o toe fai 'a e ngaue 'a e sekitoa taautaha, pea 'e ta'e tokanga leva ia ki he fai 'a hono fatongia ko e Pule pea moe ngaahi fatongia kuo fakamatala 'i 'olunga. 'Oku ne kei fakalele pe 'a e folau vakapuna sivile fakalotofonua (Lulutai), ko e kautaha vaka (FISA), ko e maketi (Tongatapu Market Corp), ko e kautaha fale (TAMA), positi ofisi (Tonga Post) moe fakamafola lea (Tonga Broadcasting Commission), 'a ia kuo totonu ke ne tukuange, he kuo lava ia 'e he sekitoa taautaha 'o fakahoko, pea hoko leva 'a e fakalele pisinisi 'a e Pule'anga ko e faka'efi'efi (crowd out) ki he sekitoa taautaha.

'Oku ala lava ke tukuange 'a e ngaahi Kolisi 'a e Pule'anga ki ha ngaahi poate ako 'oku fakalele 'e he ngaahi vahefonua, pea tukuange moe Univesiti Fakafonua, ke lele 'iate ia pe. Tukuange 'a e sipoti ke fakalele 'e he ngaahi kautaha sipoti pea moe ma'u ngaue ki Tu'apule'anga ke fakalele ia 'e he kau fakafofonga ngaue. Oku pehe pe pea moe tafa'aki ki he kakai fefine, to'utupu pea moe kau faingata'a'ia ke fakalele 'e he ngaahi kautaha ta'e fakapule'anga.

'Oku ala lava ke tukuange 'a e kau ngaue, 'i he ngaahi Potungau, ko honau lakanga 'oku 'ikai ke toe fiema'u 'e he Ngaue Fakapule'anga, koe'uhi kuo fetongi 'enau ngaue 'e he me'a ngaue pe tekinolosia, pea kuo fakahoko 'a e ngaahi fatongia ko ia 'e he sekitoa taautaha. 'Oku totonu ke 'ave 'a e ngaahi ngaue 'oku natula pisinisi, ki he ngaahi poate moe ngaahi ma'u mafai.

Koe ngaahi fakamole 'a e ngaahi Potungau 'oku ala lava pe 'o tukutuku hifo 'i he ngaahi 'elia 'o hange ko e fakatau koloa ki he ofisi, fafanga, teunga, ko e folau ki tu'apule'anga, me'alele, fakamole faka'ofisi moe ngaahi me'a pehe, 'a ia 'e lava 'o holoki 'aki 'a hono siofi mo pule'i lelei 'a e fakamole (efficiency scrutiny).

Na'e fai foki 'a e fokotu'u ki he Pule'anga 'i he talanga'i 'o e Patiseti, 2022-2023, mei he Kau Fakafofonga, ke tukuange 'a e ngaahi ngaue 'oku malava 'e he sekitoa taau taha pea 'e lava ai 'o tukutukuhifo 'a e fakamole, hange ko ia 'oku ha he Miniti 'o e Fale Alea, 'o e 'aho 8 Sune 2022, peesi 58-60. He na'e ha mai na'e 'ikai ha palani ki ha fokotu'utu'u fo'ou ki he sekitoa 'a e Pule'anga (public sector reform), kae lava ke tukutuku hifo 'a e fakamole, ka ko e fakalelei pe (improvement) ke vave ange moe lelei ange (efficiency and effectiveness), moe ngaahi poloseki mo hono fakalele.

'Oku kei tu'u tatau pe 'a e fakamole ia (Fakamatala Patiseti 2022-2023, peesi 32-34). 'Oku 'iai foki 'a e talanoa 'a e Fakamatala Patiseti 2023-2024 ki he fakalelei ki he ngaahi ngaue 'a e Pule'anga 'i he peesi 43-44, ka 'oku nofo pe ia ki he lelei moe vave (efficiency and effectiveness), tokanga'i lelei 'a e pa'anga 'a e Pule'anga pea moe tukuange ha fanga ki'i service iiki, ke fai mai mei tu'a (outsourcing). Ka ko e me'a tatau pe, ka 'oku 'ikai ke talanoa 'a e Pule'anga ia ki ha fokotu'utu'u fo'ou (public sector reform) kae lava ke tukutuku hifo 'a e fakamole (cost cutting) 'i he Patiseti ki ha tu'unga 'oku lava 'o mafua fakalelei.

'I he'ene pehe, 'oku tu'u leva 'a e Fonua he tu'unga fakatu'utamaki. ko e ngaue pehe, ke fakaha ki he kakai 'o e Fonua, 'i he Fakamatala Patiseti, koe'uhi ko e pa'anga tukuhau 'oku ngaue'aki.

Hange pe ko ia 'oku ha 'i he Fakamatala Patiseti 2023-2024 (Konga 4 – Konga 6), ko e 53% 'o e Patiseti ko e vahenga 'ata'ata pea 'oku hiki hake 'a e tanaki pa'anga 'a e Pule'anga, koe'uhi ko e no ke totongi he Ta'u Fakapa'anga 'oku 'i he \$67.1m pea 'oku kamata 'a hono totongi 'o e no ki Siaina, 'a ia 'oku \$45 miliona he Ta'u Fakapa'anga ko'eni. 'E to'o moe ngaahi tukuhau faka'ata ('aia 'oku lolotonga \$58 miliona) pea 'e hiki moe ngaahi totongi ke tanaki mei he ngaahi sevesi 'a e Pule'anga 'aki 'a e 31%. ko e pa'anga humai, tanaki mei he tukuhau, tute, totongi tukuhau fakatau, tukuhau 'ekisia, 'e hiki 'a e 21.1% (\$129 miliona).

Koe'uhi 'oku 'ikai ke fai ha fokotu'utu'u fo'ou 'e he Pule'anga, ke tukutuku hifo 'a e fakamole, 'oku tu'u leva 'a e Fonua 'i he tu'unga fakatu'utamaki. 'E kafia 'a e kakai he totongi tukuhau ke fua 'aki 'a e ngaahi kavenga ko'eni. Oku ala ha'u leva 'a e ngaahi ma'u mafai fakavaha'a pule'anga, 'o pule'ia fakapa'anga mo fakangaue kitautolu.

Ngaahi Fakamo'oni ki he Makatu'unga Fika 34

1. Miniti 'o e Fakataha 'a e Fale Alea, 8 Sune 2022, peesi 58-60

2. Fakamatala Patiseti 2022-2023, peesi 32-34;
3. Fakamatala Patiseti 2023-2024, peesi 43-44;

Makatu'unga 35: 'Ikai ke fakahoko 'e he Minisita Lao, ha ngaue fe'unga ke tokoni'i 'akinautolu 'oku 'ikai kenau malava 'o totongi ha fakafofonga lao, pea mole ai 'a e fakamaau totonu meiate kinautolu

Ko e me'a mahu'inga ke fai ki ai ha tokanga, 'a e 'ikai ke lava 'ehe kakai tokolahi 'o kumi pe 'eke 'enau totonu, koe'uhi ko e fu'u mamafa 'o e totongi loea, 'o mole ai 'a e faingamalie 'o e kakai ke 'eke 'enau totonu.

'Oku ha mai mei he Lipooti Fakata'u 'a e Potungaue Fakamaau'anga 2020-2021 (p.29) moe 2021-2022 (p.27), 'a e fakatokanga mamafa moe tapou 'a e Tu'i Fakamaau Lahi 'oku mole 'a e totonu 'a e kakai ki he fakamaau totonu pea mo 'eke 'enau totonu, 'i he mamafa 'a e totongi 'oha fakafofonga lao pea 'ikai kenau lava 'o totongi ha fakafofonga lao ke fakafofonga'i kinautolu. Fakatatau ki he lau 'a e Tu'i Fakamaau Lahi, ko kinautolu 'oku 'iai 'enau hopo hia moe hopo famili, 'oku uesia lahi taha. 'Oku 'iai 'a e tui ko e tokolahi taha 'o kinautolu koeni ko e kakai 'oku nau 'i he levolo 'o e masiva moe faingata'a'ia. He ko e 88% 'o e ngaahi famili 'oku ma'u pe 'enau mo'ui mei he ngoue moe fanga monumanu (Fakamatala Patiseti 2023-2024, p.42).

Na'e me'a 'a e Eiki Minisita Lao 'i he feme'a'aki 'a e Fale Alea, lolotonga 'a hono alea'i 'o 'ene Lipooti Fakata'u 'i he fakataha 'a e Fale Alea 'i he 'aho 18 Me 2023, 'o pehe, 'oku mamafa koe'uhi 'oku tokosi'i 'akinautolu 'o e kau loea 'oku nau fai ha hopo. Ka 'i he taimi, tatau 'oku 'ikai pe ke fai 'e he Eiki Minisita Lao ha ngaue ki he me'a 'oku fakatokangaki ai'a e Tu'i Fakamaau Lahi.

'Oku toko 106 'a e kau loea (Lipooti Fakata'u 'a e Potungaue Fakamaau'anga 2021-2022, peesi 33), pea 'oku 'osi tokolahi fe'unga pe ia, ke fai 'e he 'Eiki Minisita ha ngaue kiai, ke fakatokolahi 'a e kau loea 'oku nau 'i he fale hopo pea ke fai tokonia kinautolu, pea ke 'iai ha tokoni fakapa'anga, ke vahevahe 'e kinautolu 'oku 'iai 'enau ngaahi hopo, moe sino'i pa'anga ko ia, 'a e totongi 'o ha fakafofonga lao. 'Ikai ngata ai, 'oku 'ikai kene fai 'eia ha ngaue moe Sosaieti Lao 'a Tonga, ke fakatokolahi 'a e kau loea ki fale hopo, pea mo kole ha tokoni mei

muli ki he sekitoa lao, pea pehe ki ha sino'i pa'anga ke ngaue'aki ki he vahevahe 'o e totongi loea, 'e he kakai moe sino'i pa'anga ko ia.

Ka fakatokanga mai ha Tu'i Fakamaau Lahi ki he mole 'a e totonu 'a e kakai, ko e fu'u mamafa 'o e totongi fakafofonga lao, pea mole ai 'a e fakamaau totonu ma'a kinautolu, ko e fakatokanga ia 'oku fu'u mahu'inga, pea 'e tukuki ai'a e tokanga lahi taha 'a e 'Eiki Minisita Lao, ke solova 'a e palopalema ko'eni. 'Oku 'ikai ke 'iai ha ofo ia, 'oka toe fakatokanga mai 'a e Tu'i Fakamaau Lahi 'i he Lipooti Fakata'u 2022-2023 'a e Potungaue Fakamaau'anga, 'a ia ko hono tu'o tolu ia.

Ka fakatokanga mai leva 'a e 'ulu 'o e Fakamaau'anga, pea fai leva ha ngaueki ai'i he vave taha. Kapau 'e tu'o ua 'a e fakatokanga, 'oku 'ikai ke faiki aiha ngaue, pea 'oku ta'e tokanga lahi leva ia, tautefito ki ha fakatokanga pehe ni.

'I he'ene pehe, 'oku ta'etokanga 'aupito 'a e 'Eiki Minisita Lao ki he fakatokanga 'a e Tu'i Fakamaau Lahi, pea mole ai 'a e totonu 'a e kakai.

Ngaahi Fakamo'oni ki he Makatu'unga Fika 35

1. Lipooti Fakata'u 'a e Potungaue Fakamaau'anga 2020-2021, peesi 29
2. Lipooti Fakata'u 'a e Potungaue Fakamaau'anga 2021-2022, peesi 27, 33;
3. Fakamatala Patiseti 2023-2024, peesi 42;

Makatu'unga 36: Maumau'i 'e he Pule'anga 'e Kupu 51 (5) 'o e Konisitutone 'i he kole pea 'ikai ke 'omai ki he Fale Alea 'a e lahi 'o e pa'anga na'e totongi atu ki he Pacific Games Association/TASANOC pea moe Kacific, he ko e pa'anga tukuhau 'a e kakai

'Oku fu'u lahi 'a e ngaahi mo'ua 'o e Pule'anga 'i he tu'utu'uni fakavalevale. Na'e toki 'osi pe 'eni 'a hono totongi atu 'i tu'a ki he Pacific Games Association moe TASANOC 'a e \$417,697.97, ko e pa'anga na'e alea peki ai'a e Pule'anga pea moe Pacific Games Association moe TASANOC, ta'e 'iloki ai'a e Fale Alea, pea moe kakai totongi tukuhau. 'Oku toe hanga mai moe totongi 'i tu'a 'o e pa'anga, koe'uhi ko e 'eke \$14 miliona 'a e Kacific, ki he maumau'i

‘e he Pule’anga ‘a e ‘ena aleapau. ko e totongi kotoa pe ‘eni mei he pa’anga tukupau ‘a e kakai, ta’e ‘iloki ai’a e kakai ki he ngaahi totongi ko ia.

Koe kupu 51 (5) ‘o e Konisitutone ‘oku ne faka’ata ai ki he Fale Alea, ke ‘omai ‘e he Pule’anga ha fakamatala fekau’aki mo ha me’a ‘oku tokangaki ai’a e Fale Alea, he ko e tukupau ‘a e kakai. ‘I he talanga ‘a e Fale Alea, ‘i he ‘aho 16 Me 2023 pea na’e ‘eke ai ‘e he Kau Fakafofonga ‘a e lahi ‘o e pa’anga ‘oku fai ‘aki ‘a e totongi ‘i tu’a pea moe Pacific Games Association/TASANOC. ko e tali mei he Pule’anga, ‘oku fakapulipuli ia, pea na’e tu’utu’uni ‘e he Fakamaau’anga ke totongi ‘i tu’a. Hili ko ia, ko e me’a ‘ata’ataa pe ia ‘a e ongo faha’i. ‘Oku takihala’i ai ‘e he Pule’anga ‘a e Fale Alea moe kakai.

Na’e ‘ikai ke loto ‘a e Pule’anga ke ‘omai ‘a e ngaahi fakamatala. Kae hili ko ia ko e pa’anga ia ‘a e kakai ‘o e Fonua, pea na’e totonu ke fakaha ‘a e me’a ko ia ki he Fale Alea, pea ‘i he Kupu 51 (5) ‘o e Konisitutone ‘oku ‘ata ki he Fale Alea, ke ne ‘eke pea ‘omai ‘a e fakamatala.

‘Oku maumau heni ‘a e kupu 51 (5) ‘o e Konisitutone pea ‘oku talangata’a ‘a e Pule’anga ki he Fale Alea moe Konisitutone. ko e taumu’a ‘o e kupu 51 (5) ke tau’ataina ‘a e Fale Alea ki hono fekau ke ‘omai ha fakamatala mei he Pule’anga ‘oku ne fiema’u. ‘Oku ‘ikai ke ‘uhinga ‘a e fakapulipuli, ke talangata’a ai ‘a e Pule’anga ki he Konisitutone moe Fale Alea. Fakamoleki ai ‘a e pa’anga tukupau ‘a e kakai ‘i he me’a na’e ‘ikai ke totonu ke fakamoleki ai.

‘Oku totonu mo taau ke fakafisi ‘a e Pule’anga pea kenau kole fakamolemole ki he Tu’i Fakamaau Lahi ki he takihala na’a nau fai, ‘o pehe na’e tu’utu’uni ‘e he Fakamaau’anga kenau oo ‘o totongi ‘i tu’a.

Na’e pehe ‘e he ‘Eiki Palemia:

‘Eiki Palēmia : Mālō. Tuku pē Sea ke mau lele atu ‘o vakai ki he Fakamaau’anga pē ‘oku fai ha felotoi ke tuku mai e fakamatala he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia ‘e fūfuu’i ai. Ko e ‘uhinga ‘e lahi ‘etau mo’ua ko eni... (Minitī ‘o e Fale Alea, 16 Me 2023, peesi 20)

‘Oku a’u ki he ‘aho ni, ‘oku te’eki ai kene fakahoko ‘a e me’a ko ia, ‘o hange ko ‘ene me’a ki he Fale Alea he ‘aho 16 ‘o Me 2023.

Ngaahi Fakamo’oni ki he Makatu’unga Fika 36

1. Tohi Fehu’i ki he ‘Eiki Minisita Pa’anga, 21 Ma’asi 2023;
2. Minitī ‘o e Fale Alea, 16 Me 2023, peesi 17-35;

Makatu’unga 37: ‘Ikai ke fe’unga ‘a e ngaue ‘oku fakahoko ‘e he Pule’anga ki he tau’i ‘o e faito’o konatapu pea moe ngaue ki he kakai kuo ma’u tamakia ‘e he faito’o konatapu, pea ‘ikai ke holo ‘a e tu’unga ‘o e ngaahi hia fekau’aki moe faito’o konatapu

Koe 2018 na’e hopo hia kotoa ‘e 96 fekau’aki moe faito’o konatapu, ka ‘i he’ene a’u mai ki Novema 2021, na’e a’u ki he hopo hia ‘e 845 (Fakamatala Patiseti 2022-2023, peesi 23). ‘I he Fakamatala Fakata’u ‘a e Potungaue Fakamaau’anga 2021-2022, peesi 59, ko e 44% ‘o e ngaahi faka’ilo hia ‘i he Fakamaau’anga, ko e hia kuo hopo’i fekau’aki moe faito’o konatapu, ‘i he piliote koeni, pea 46% he piliote kimu’a, 2020-2021. Na’e pehe, ‘ehe Fakamatala Fakata’u ‘a e Potungaue Fakamaau’anga 2021-2022, peesi 59, “’oku kei ‘i he tu’unga ma’olunga pe ‘a e ngaahi hia fekau’aki moe faito’o konatapu”. ‘a ia ko e tu’u ‘i he ‘aho ni, ‘oku ‘i ai ‘a e tui ‘oku ‘alu pe ki ‘olunga, pea ‘e ‘alu ke fakautuutu ange, pea ‘e ‘ikai ke toe holo. Na’e fai ‘a e tohi fehu’i ki he ‘Eiki Minisita Lao ke ‘omai ‘a e fakamatala fakamuimui taha ke a’u mai ki he ‘aho 30 ‘o Epeleli 2023, pea na’a ne tali mai ‘e toki ‘omai pe ‘a e ngaahi fika ia ko ia, he Lipooti Fakata’u ‘a e Potungaue Fakamaau’anga ki he 2022-2023. Ka ‘oku a’u ki he ‘aho ni, ‘oku te’eki pe ke ‘omai ‘a e Lipooti ko ia ia ki he Fale Alea (Tohi Fehu’i, 22 Me, 2023, Tohi Tali, 7 Sune, 2023). ‘Oku fakaloloma ‘a e tali ni, he ko e fa’ahinga fakamatala pehe ni, ki ha me’a mahu’inga pehe ni, ‘oku totonu ke ma’u pe he taimi pe ko ia, ke ngali ‘oku mahu’inga ki he faitu’utu’uni, ‘a e faito’o konatapu. Ka ‘oku ‘ikai ke sio pehe ‘a e ‘Eiki Minisita, pea ‘e anga fefe ai ha laka kimu’a ‘a e ngaue, ‘i he ‘ikai ke ‘ilo ‘e he kakai moe ngaahi kupu fekau’aki ‘a e tu’unga ‘oku ‘iai ‘a e faihia ‘i he faito’o konatapu he taimi ni.

Koe Patiseti 2021-2022, na’e vahe’i ai ‘a e \$5 miliona (Fakamatala Patiseti, 2023-2024, peesi108) pea fakapaasi ‘i he Patiseti 2022-2023, ‘a e \$7 miliona ke fakahoko ‘aki ‘a e ngaue ki hono tau’i ‘o e faito’o konatapu – ‘ai ke fakasi’isi’i ‘a hono tufaki, fakasi’isi’i hono faka’aonga’i pea fakasi’isi’i ‘a e ngaahi uesia (Polokalama Patiseti 2022-2023, peesi 152). ko e Polokama Patiseti 2023-2024 (peesi 162), ‘oku toe vahe’i ai moe \$5 miliona ki he tau’i ‘o e faito’o konatapu. Fakatau ki he ‘Eiki Minisita Pa’anga, ‘i he tohi fehu’i kiate ia, na’e ha mai mei he’ene tali, neongo na’e vahe’i ae \$7 miliona, ‘i he 2022-2023 ko e \$947,793.97 pe na’e fakamoleki, ka ki he me’a ngaue moe naunau pe ia ki he Potungaue Polisi, Potungaue Pilisone

moe Potungaue Kasitomu, langa 'o e 'Ofisi fo'ou ki he Pilisone, pea moe ngaahi fakamole kehe pe ia (Tohi Fehu'i, 15 Ma'asi, 2023, Tohi Tali, 25 Me, 2023).

'Oku 'ikai leva ke mahino pe na'e ngaue'aki 'a e toenga 'o e \$7 miliona ia ki he ha. 'Oku li'aki leva ai 'a e tokanga ia ke fai ha ngaue ki he fakaakeake 'akinautolu 'oku ma'u tamakia, pea moe ngaahi kolo ke malu'i kinautolu mei he faito'o konatapu.

Koe'uhi ko e tu'unga 'oku 'iai 'a e faihia fekau'aki moe faito'o konatapu, fakahoa ki he pa'anga 'oku 'ave ke fakahoko'aki 'a e ngaue, 'oku 'ikai leva ke 'iai ha ola lelei ia pea ikai ke 'aonga 'a e fu'u fakamole lahi 'a e pa'anga Patiseti ki he tau'I 'o e faito'o konatapu.

Koe fakasi'isi'i 'a hono tufaki 'o e faito'o konatapu, 'oku pehe 'e he Fakamatala Patiseti 2022-2023, peesi 24 'oku kau ai 'a e fakasi'isi'i 'o e faihala mo tufaki 'o e pa'anga 'uli, pea 'oku kau 'i he fakasi'isi'i 'o e ngaahi uesia, 'a e faito'o, fakaakeake mo hono fakalelei'i.

'Oku 'ikai ke ha mai mei he Fakamatala Patiseti 'o e 2022-2023 pe ko e Fakamatala Patiseti 2023-2024 ha ngaue ke fakahoko hangatonu ki he ngaahi me'a 'oku ha 'i 'olunga, he 'oku nofo 'a e palani ngaue ia he fakalelei'i 'o e ngaue moe naunau 'a e Potungaue Pilisone moe Potungaue Tamate Afi (Fakamatala Patiseti 2023-2024, peesi108).

'Oku 'ikai ke ha mai mei he Lipooti Fakata'u 'a e Ateni Seniale (2020-2021, 2021-2022) pe ko e Lipooti Fakata'u 'a e Potungaue Fakamaau'anga (2020-2021, 2021-2022), kuo puke mai 'o faka'ilo 'akinautolu 'oku nau takimu'a 'i hono humai, pe ngaahi fakalotofonua 'o e faito'o konatapu, tautefito ki he ICE, he ko kinautolu 'oku tupunga mei ai 'a hono tufaki. 'I he'ene pehe, 'e 'ikai ke lava ia 'o fakasi'isi'i 'a hono ngaue'aki. 'I he taimi tatau, 'oku 'ikai pe ke ha mai mei he ngaahi Lipooti 'a e 'Ateni Seniale moe Potungaue Fakamaau'anga, kuo puke mai 'akinautolu ko ia 'oku nau ma'u 'a e pa'anga 'uli mei he tufaki atu 'o e faito'o kona tapu, he ko kinautolu 'oku nau faka'ai'ai hono tufaki atu, 'aki 'a e ngaue'aki 'a e pa'anga 'uli, pea mo nau fakapa'anga 'aki 'a e ngaahi ngaue ta'e fakalao, hange ko ia ko e totongi fakafufu 'o e kau ma'u mafai, 'omai 'aki 'a e me'atau ta'e fakalao, fakatau 'aki 'a e ngaahi koloa mahu'inga lalahi, faka'ai'ai 'a e ngaahi to'onga fe'auaki moe to'utupu moe fanau 'oku kei ta'u si'i pea moe ngaahi me'a pehe.

‘Oku ‘ikai pe ke ha ‘i he Fakamatala Patiseti 2022-2023 pe ko e Fakamatala Patiseti 2023-2024 ha palani ia ke fokotu’u ha senita mavahe ki he fakaakeake (rehabilitation centre) ke ‘aveki ai ‘akinautolu ‘oku ma’u tamakia ‘e he faito’o konatapu, mo ha kau ngaue totonu kiai, kenau kau ki he ngaahi polokalama fakaakeake. ‘Oku ngata pe ‘a e ngaue ia hono ‘ave ki he Va’a Fakalelele ‘Atamai ‘a e Fale Mahaki Vaiola pe ko e ‘ave ki he Pilisone Hu’atolitoli.

‘Ikai ngata ai, ‘oku ‘ikai ha mai mei he Fakamatala Patiseti ‘o e 2022-2023 pea moe Fakamatala Patiseti 2023-2024: (1) ‘oku ‘iai ha ngaahi polokalama fe’unga ki he ngaahi vahenga moe ngaahi kolo ki he malu’i ‘o e kakai, tautefito ki he to’utupu, mei he faito’o konatapu; (2) ‘oku te’eki ai ke fakakau ki he silapa ako pe ‘iai ha ngaahi polokalama fe’unga ki he ngaahi ako’anga, neongo ‘oku ‘iai pe ‘a e ngaahi NGO moe ngaahi siasi ‘oku nau fakalele ‘a e fanga ki’i polokalama iiki ki he to’utupu.

Koe tu’unga leva ko ia, ko e ngaahi ‘uhinga ‘i ‘olunga, ‘oku ‘ikai aipe ke holo ‘a e faihia kuo hopo’i ko e ‘uhinga ko e faito’o konatapu, pea ‘e hokohoko atu pe ‘a hono tufaki mo ngaue’aki, pea ‘ikai lava ke fakasi’isi’i ‘a e uesia ‘o e kakai ‘e he faito’o konatapu.

Koe’uhi ‘oku ‘ikai ha senita fakakeake (rehabilitation centre) ke ‘ilo ai ‘a e tokolahi totonu ‘okinautolu, ‘oku ma’u tamakia ‘e he faito’o konatapu, ‘e lahi aipe moe ngaahi faihia kehe, koe’uhi ko e havala ‘akinautolu ‘oku mautamakia kae ‘ikai ha ngaue, ke ma’u ha pa’anga ke fakatau ‘aki ‘a e faito’o konatapu. ‘Oku ‘ikai leva ke lava ‘e he Pule’anga ke fakatupu ha ngaue ke lahi fe’unga ma’a e hako tupu kotoa ‘o e Fonua.

Koe ngaue ko ia ‘oku fakamatala ‘i ‘olunga, ko e ngaue na’e totonu ke ngaue fakavavevaveki ai’a e Pule’anga, ka ‘oku ‘ikai, pea ‘oku ‘iai leva ‘a e maumau ‘oku hoko ki he kakai ‘oku ma’u tamakia ‘e he faito’o konatapu, moe ngaahi famili, moe mole ‘a e koloa ‘a e kakai he fai hia ‘a e to’utupu ‘oku ma’u tamakia, pea moe mole ai e kaha’u o Tonga, he ta’e tokanga ‘a e Pule’anga, ke fakahoko fakavavevave ‘a e ngaahi ngaue ‘oku fiema’u. ko e ngaahi maumau ‘oku totonu ke ‘eke ki he Pule’anga, he ‘oku to noa ‘a e ‘amanaki ‘a e kakai ‘e fakahoko ‘e he Pule’anga ha ngaue ‘oku toe lelei ange fekau’aki moe ngaahi palopalema ‘o e faito’o konatapu.

Ngaahi Fakamo’oni ki he Makatu’unga Fika 37

1. Fakamatala Patiseti 2022-2023, peesi 23-24;
2. Lipooti Fakata’u ‘a e Potungae Fakamaau’anga 2020-2021, peesi 59

3. Tohi Fehu'i, 22 Me, 2023 moe Tohi Tali mei he 'Eiki Minisita Lao, 7 Sune, 2023;
4. Fakamatala Patiseti 2023-2024, peesi 108;
5. Polokalama Patiseti 2022-2023, peesi 152;
6. Polokalama Patiseti, 2023-2024, peesi 162;
7. Tohi Fehu'i, 15 Ma'asi, 2023 moe Tohi Tali mei he Minisita Pa'anga, 25 Me, 2023;

Makatu'unga 38: Na'e ta'etokanga lahi 'a e Pule'anga ki hono fatongia ke fakapapau'i 'a e malu moe hao 'a e kakai, kimu'a pea pa 'a e mo'unga afi, Hunga Tonga Hunga Ha'apai 'i he 'aho 15 Sanuali 2022, 'o mole ai 'a e koloa 'a e kakai 'i he ngaahi feitu'u na'e uesia 'i Tongatapu, Ha'apai pea mo 'Eua, pea 'oku kei tukuhausia pe 'a e tokolahi 'o a'u mai ki he 'aho ni

Lolotonga 'a e mahina ko Tisema 2021, na'e mo'ui 'a e mo'unga afi Hunga Tonga Hunga Ha'apai, 'o ha mai hono maama. 'I he 'aho Falaite 14 Sanuali 2022, na'e fakamamafa'i mai ai 'e he Va'a Vakai Matangi 'a e fakatokanga ki he hoko ha peau kula (peesi Facebook 'a e Va'a Vakai Matangi). 'I he taimi 12:30pm na'e fakama'ama'a ai 'a e fakatokanga ko ia (peesi Facebook 'a e Potungaue Koloa Fakaenatula). Na'e foki ai 'a e kakai ia 'o fakahoko 'enau ngaue anga maheni. Kae hili ko ia, na'e 'osi fakatokanga maipe 'a e Potungaue Malini, 'o hange ko ia 'oku ha he Lipooti Fakata'u 'a e Potungaue Ngaahi Ngaue Lalahi 2021-2022, peesi 88, 'o pehe na'e 'ikai ke nomolo 'a e ngaahi lipooti ki he tukunga 'o e tahi 'i he 'aho Falaite 14 Sanuali 2022.

'I he taimi 5:27pm pe ofi kiai, 'o e 'aho Tokonaki 15 Sanuali 2022, na'e pa ai 'a e mo'unga afi, 'o uesia lahi 'a e kakai 'o Tongatapu, Ha'apai mo 'Eua, 'e he peau kula na'ane fakatupu, 'o mole ai 'a honau ngaahi nofo'anga moe koloa. Na'e 'osi 'a e miniti 'e 20 mei he pa 'a e mo'unga afi, pea toki fakamafola he 5:47pm pe ofi kiai, ke 'ilo 'e he kakai 'a e me'a kuo hoko (Lipooti Fakata'u 'a e Potungaue Fakamatala'ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokangaekina Ngaahi Fakatamaki, 'Atakai, Fetu'utaki, Feliuliuaki 'a e 'Ea, 2021-2022, peesi 97), pea 'ikai ke lea 'a e ngaahi me'a fakaongo le'olahi fakatokanga peau kula (siren). Na'e 'ikai foki ke fakahoko ha ngaahi ako pea fakaangaanga lolotonga 'oku mo'ui 'a e mo'unga afi mei he vaha'a 'o Novema 2021 ki Sanuali 2022. Kapau na'a ko e hoko 'a e fakatamaki ni 'i he lolotonga 'a e po'uli, na'e lahi 'aupito 'a e mate.

Na'e fakaloloma 'a e me'a ni, he na'e puputu'u 'a e kakai 'i he me'a 'oku hoko, pea na'e fonu tu'u 'a e ngaahi hala 'i he ngaahi me'alele, hange ko Nuku'alofa ko e hola ki Matak'i'eua. Ko Nuku'alofa 'oku tu'u he feitu'u ma'ulalo, pea 'oku toko 30,000 tupu 'a e kakai 'oku nofo ai, pea 'e feteketeke'i ha hola. Na'e hola 'a e tokolahi mei Nuku'alofa, ka na'e 'ikai kenau 'ilo 'oku lava pe kenau hola mai ki he feitu'u Halaleva. ko e tupunga pe 'eni mei he 'ikai ke fakahoko lelei 'e he Pule'anga, ke 'ilo 'e he kakai 'o e feitu'u Ma'ufanga, kimu'a. Na'e 'ikai ke lava ke mapule'i lelei eni, koe'uhi he na'e 'ikai ke fakakaukau 'a e Pule'anga ia ke fai ha teuteu hola mei Nuku'alofa, lolotonga 'a e mo'ui 'a e mo'unga afi, pea ko e fu'u ta'e tokanga lahi ia.

Koe fu'u ta'etokanga lahi 'eni ia, 'a e 'ikai ke fakapapau'i 'a e me'a fakaongo le'olahi fakatokanga peau kula (siren) 'oku ngaue ma'u pe. Na'e mo'ui 'a e mo'unga afi, pea na'e 'ikai ke totonu ke tukunoa'i kae fai 'a e teuteu lahi 'i he ako fakaangaanga ke fai, tesitesi moe me'a fakaongo le'olahi fakatokanga peau kula 'oku ngaue (siren), pea fekau 'a e kakai kenau teuteu, ki ha hola ki he ngaahi feitu'u ma'olunga, 'okapau 'e a'u ki ha tu'unga 'e pehe. Na'e lahi pe taimi ia kimu'a he Koviti-19 ke fai ai 'a e ngaue ke fakapapau'i 'a e mo'ui 'a e me'a ngaue ko ia.

Koe fatongia mu'omu'a mo mamafa taha 'o ha Pule'anga, ko'ene tokanga mo fai 'a e fatongia fakatauhisipi. Na'e 'ikai ke tokanga fe'unga 'a e Pule'anga ke fakapapau'i 'a e hao moe malu 'a e kakai, lolotonga 'a e piliote 'o e mo'ui moe pa 'a e mo'unga afi Hunga Tonga Hunga Ha'apai. Ko e hia mamafa ia 'a e ta'etokanga ki he hao moe malu 'a e kakai. Ka 'i ai ha Pule'anga 'e ta'etokanga 'i he teu hoko ha fakatamaki, na'e totonu kenau fakafisi, he me'a na'e hoko. 'Oku 'ikai ko ha me'a ia 'oku totonu ke makataki'i, koe'uhi, 'oku fakatu'utamaki ke hoko atu ha Pule'anga, 'oku ta'e tokanga, koe'uhi ko e malu moe hao 'a e kakai, he 'oku to nounou ia ai.

Ngaahi Fakamo'oni ki he Makatu'unga Fika 38

1. Fakatokanga Peau Kula, Peesi Facebook, Va'a Vakai Matangi 14 Sanuali 2022
2. Fakatokanga Peau Kula, Peesi Facebook, Potungaue Koloa Fakaenatula 14 moe 15 Sanuali 2022
3. Lipooti Fakata'u Potungaue Ngaahi Ngaue Lalahi, 2021-2022, peesi 88;

4. Lipooti Fakata'u 'a e Potungaue Fakamatala'ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokangaekina Ngaahi Fakatamaki, 'Atakai, Fetu'utaki, Feliuliuaki 'a e 'Ea 2021-2022, peesi 97;

Makatu'unga 39: 'Ikai ke tokanga fe'unga 'a e Pule'anga ki he kau'afonua, 'o hu mai ai 'a e Koviti-19 ki Tonga, 'o hoko ai 'a e mole faka'ekonomika ki he Fonua, pea 'ikai kenau fai honau fatongia ke taliui kakato ki he Fale Alea ki he ngaahi me'a kuo hoko ki he Koviti-19 moe Fonua, ke 'omai 'a e Lipooti Kakato na'e fiema'u 'e he Fale Alea, 'o fakamatala kakato ai 'a e me'a na'e hoko moe ngaahi leseni ke ako mei ai

Na'e kole 'a e kau Fakafofonga Fale Alea 'i he mahina ko 'Epeleli 2022 (Tohi Kole, 19 Epeleli 2022), ke fakaava 'a e Fale Alea kae lava ke fai ha talanga ki he tu'unga 'oku 'iai 'a e mahaki Koviti-19, pea moe ngaahi 'uhinga na'e hu mai ai ki Tonga ni. Na'e 'ikai ke tali 'a e kole ko ia, kae tali pe ke fai 'a e fakataha 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Faka-Sosiale moe Pule'anga, pea 'ataa ki he kau Fakafofonga kenau kau mai kiai. Ka 'i he'ene pehe, na'e 'ikai leva ke lava ke taliui kakato 'a e Fale Alea ki he kakai, fekau'aki mo 'enau puputu'u 'i he hu mai 'a e mahaki Koviti- 19.

'Oku 'iai ae fatongia mamafa 'o e Pule'anga ke tokanga ki he taliili 'a e kakai pea ke taliuiki ai 'i he Fale Alea, 'i he fehu'i 'oku fai 'e he kau Fakafofonga. Neongo na'e 'iai 'a e Lipooti mei he Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Faka-Sosiale na'e fakahu mai ki he Fale Alea, he lava 'a e ngaahi fakataha, ka na'e mahino mei he 'osi 'a e talanga 'i he Lipooti ko ia, na'e kei fiema'u pe ke fakahu mai 'e he Pule'anga 'a e Lipooti Kakato fekau'aki moe Koviti-19.

'I hili ko ia, 'o e ngaahi fakataha 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Faka-Sosiale, pea na'e tuku atu ki he Fale Alea, 'a 'ene Lipooti, pea na'e tali 'e he Pule'anga 'i he hili 'a e feme'a'aki 'a e Fale Alea 'i he 'aho 26 'Okatopa 2022 (Miniti 'o e Fale Alea, peesi 15-31). Na'e toe tali foki ke 'omai ha Lipooti fakaofisiale, 'e he Pule'anga, fekau'aki moe founa moe 'ulungaanga na'e hu mai ai 'a e Koviti-19 ki Tonga, 'o hange ko ia 'oku ha he 4.1 'o e Lipooti 'a e Komiti, pea ha he peesi 16 'o e Miniti 'o e Fale Alea, 'o e 'aho 26 'Okatopa 2022.

Koe fatongia tupu'a 'o ha Pule'anga ke taliui kakato ki he Fale Alea, tautefito ki he hoko ha fakatamaki. 'Oku te'eki ai ke mahino ki he kakai 'a e founa totonu na'e hu mai ai 'a e mahaki Koviti-19, koeha 'a e matamama, kohai na'e to nounou, koeha 'a e me'a na'e fai 'e he Pule'anga, koeha 'a e ngaahi fehalaaki, pea koeha 'a e ngaahi lesoni ketau ako ai ki he fakatamaki hoko.

'Oku a'u ki he 'aho ni 'oku te'eki ai pe ke mahino ia ki he kakai 'a e me'a ni, pea 'oku te'eki aipe ke tepile'i mai ki he Fale Alea, 'a e Lipooti faka'ofisiale kakato kiai, na'e tali 'e he Fale Alea ke 'omai, pea 'oku 'ikai ai ke ongo'i 'e he kakai 'oku nau falala ki he Pule'anga he taimi 'o e hoko ha fakatamaki. 'Oku tau ako pea tau matu'otu'a, 'i he'etau fetaulaki moe faingata'a. Ko hono 'uhinga, he 'oku tau ako ai 'a e ngaahi lesoni mahu'inga.

Koe me'a mahu'inga leva ke 'omai ai 'a e Lipooti faka'ofisiale fekau'aki moe Koviti-19, ketau ako ai 'a e ngaahi lesoni tene malu'i kitautolu mei he toe hoko mai ha fakatamaki. 'Oku mahu'inga koe'uhi ko e mole faka'ekonomia ki he Fonua, tautefito ki he takimamata, 'a ia 'oku fakafuofua ki he \$29 miliona, lolotonga 'a e Koviti-19, 'o hange ko ia ko e fakama'ala'ala 'a e 'Eiki Minisita Pa'anga, 'oku ha he Miniti 'o e feme'a'aki 'a e Fale Alea, Tu'apulelulu 2 Sune 2022, peesi 33. ko e fakaakeake ka fuoloa.

'Oku a'u ki he 'aho ni, 'oku te'eki pe ke 'omai 'e he Pule'anga 'a e lipooti faka'ofisiale na'e tali 'e he Fale Alea ke fakahu mai. 'Oku maumau ai 'a e Kupu 51(5) 'o e Konisitutone, ke 'omai ki he Fale Alea ha fakamatala kuo tali ke 'omai kiai.

Ngaahi Fakamo'oni ki he Makatu'unga Fika 39

1. Tohi kole ke fakaava fakavavevave 'a e Fale Alea 19 Epeleli 2022
2. Miniti 'o e Fakataha Fale Alea 26 Okatopa 2022, peesi 15-31
3. Miniti 'o e Fakataha Fale Alea 2 Sune 2022, peesi 33

Makatu'unga 40: Tomui 'a e tepile'i 'e he Pule'anga 'a e ngaahi Lipooti Fakata'u ki he Fale Alea, pea lahi hono fakatonutonu, pea 'oku uesia ai 'a e fatongia faka-Konisitutone 'o e Fale Alea ke taliui ki he kakai ki hono ngaue'aki 'o e pa'anga tukuhau, 'i he taimi totonu mo fakapotopoto

‘Oku tomui pea ta’emaau ‘a e ngaahi Lipooti Fakata’u ‘a e ngaahi Potungaue hono fakahu mai ki he Fale Alea.

Koe ngaahi lipooti Fakata’u ‘a e ngaahi Potungaue ‘oku tomui hono fakahu ki he Fale Alea, mei he me’a ‘oku fakapotopoto. ‘E fakapotopoto ange, ‘o kapau ‘e ‘osi pe ‘a e ta’u fakapa’anga ‘i he mahina ko Sune, pea ‘oua ‘e toe tomui ange ‘i he mahina ko Sepitema ‘a hono tepile’i ki he Fale Alea. ko e lao ki he Ngaue Fakapule’anga (Public Service Act) kupu 13F (1), ‘oku ne fekau’i ke ‘ave ‘e he Pule Lahi ‘o e Potungaue ki he Eiki Minisita ‘a e Lipooti Fakata’u, ‘o ‘oua na’a toe tomui ange ‘i he mahina ko Sepitema ‘o e ta’u ko ia ‘oku ‘osiki ai’a e Ta’u Fakapa’anga. ko e taimi tatau pe, ‘oku totonu ke fakahu mai ai ‘e he ‘Eiki Minisita ki Fale Alea ‘a e Lipooti Fakata’u, neongo ‘oku ‘ikai ke fekau’i ‘e ha lao ‘a e taimi. Ka ‘i he taimi tatau, ‘oku fai ‘aki ‘a e fakapotopoto.

Kaekehe, ‘oku ‘ikai pe ha Lipooti Fakata’u ia ‘e fakahu mai ki he Fale Alea ‘i ha taimi ‘oku fakapotopoto, ‘o hange ko ia ‘oku ha mai ‘i he Tepile ‘oku fakapipiki atu.

Koe ngaahi Potungaue ‘e 13 na’e toki fakahu pea tali ‘enau Lipooti Fakata’u ki he Ta’u Fakapa’anga 2020-2021 ‘e he Fale Alea, kuo ‘osi ‘a e ta’u ia ‘e 1 pe lahi ange mei he ‘osi ‘a e Ta’u Fakapa’anga ‘i Sune 2021. Na’e toki fakahu pea tali kinautolu kimui ‘i Siulai ‘o e 2022. ko e ngaahi Potungaue ia ‘e 7 na’e ‘ikai pe ke fakahu ha’anau Lipooti Fakata’u ki he Fale Alea. ko e Potungaue pe ‘e 6, na’e fakahu lolotonga ‘o ‘Aokosi ‘o e 2021, he ‘osi pe ‘a e Ta’u Fakapa’anga 2020-2021.

Koe ngaahi Lipooti Fakata’u ‘o e Ta’u Fakapa’anga 2021-2022, ko e lipooti pe ‘e 5 na’e fakahu pea tali ‘e he Fale Alea ‘i he vaha’a ‘o e ‘osi ‘a e Ta’u Fakapa’anga ‘i Sune 2022 pea mo Tisema ‘o e 2022. ko e Lipooti Fakata’u ia mei he Potungaue ‘e 6, na’e toki fakahu mai ia he vaha’a ‘o Ma’asi mo Me 2023. ko e Lipooti Fakata’u ‘a e Potungaue ‘e 5, na’e fakafoki ke fakatonutonu ko e lahi ‘a e hala. ko e Lipooti Fakata’u ia ‘e 6, ‘oku te’eki pe ke fakahu mai ia ki he Fale Alea.

Hange pe ko ia ‘oku fakmatala ‘i ‘olunga pea ha ‘i he Tepile ‘oku fakapipiki atu, ‘oku vamama’o ‘aki ‘a e tepile’i ‘o e Lipooti Fakata’u moe ‘osi ‘a e Ta’u Fakapa’anga, ‘o a’u pe ‘o mahina ‘e 12 pe toe lahi ange ai pea toki tepile’i ‘a e Lipooti Fakata’u mei he ngaahi Potungaue lahi.

‘Oku ‘uhinga foki ‘a e totonu ke fakahu fakataha ‘a e ngaahi Lipooti Fakata’u kimu’a ‘i Sepitema ‘o e ta’u ko ia ‘oku ‘osi ai ha Ta’u Fakapa’anga, kae lava ke vaofi ‘a e taliui ki he kakai áe ngaue naé fakahoko pea mo patiseti naé tali ki he Ta’u Fakapa’anga ko ia. Na’e ‘ikai ha Lipooti Fakata’u ia ‘o e 2021-2022, na’e fakahu kimu’a ‘i Sepitema 2022.

Koe ‘omai ‘o e Lipooti ki he Fale Alea, ‘i hono taimi totonu ko e konga mahu’inga ia ‘o e taliui ki he kakai ‘oku nau totongi tukuhau, ke fakapa’anga ‘aki ‘a e ngaahi ngaue ‘a e Pule’anga. ko e Pule’anga lelei mo falala’anga, ‘oku pau kenau fai taimi, fai kakato pea tali ui kakato ki he ngaahi fehu’i ‘a e Fale Alea ki he ngaahi Lipooti ‘oku ‘omai.

‘Oku hange ‘oku ‘ikai ke mahu’inga’ia ‘a e Pule’anga ia ‘i he fatongia tu’ukimu’a taha ‘o e Pule’anga moe Fale Alea ko e taliui, ‘o ‘ikai ke ‘ave ki he Fale Alea, ha ngaahi lipooti ‘oku maa, pea taimi hono ‘ave.

Í heéne pehe, óku uesia lahi ai áe fatongia faka-Konisitutone ‘o e Fale Alea ke taliui taimi totonu ki he kakai. ‘Ikai ngata ai, ka ‘oku hange leva ‘oku ‘ikai ke mahu’inga ‘a e taliui ia ki hono ngaue’aki ‘a e tukuhau ‘a e kakai. Koe’uhi ko e fu’u tomui ‘a e fakahu ‘o e ngaahi Lipooti Fakata’u lahi, ‘oku mole leva ‘a e mahu’inga ‘o e taliui ‘a e Pule’anga. ‘Ikai ngata ai, ‘oku ‘ikai ke fakamahu’inga’i ‘e he Pule’anga ia ‘a e ngaue’aki ‘a e tukuhau ‘a e kakai, ke fai taimi ‘a e taliui ki he Fale Alea.

Ngaahi Fakamo’oni ki he Makatu’unga Fika 40

1. Tohi Fehu’i, 12 Sune 2023 moe Tohi Tali mei he Kalake ‘o e Fale Alea, 4 ‘Aokosi, 2023

Makatu’unga 41: ‘Ikai tokanga mo malava ‘a e Pule’anga ke fa’u ha palani lelei ki ha Patiseti tene lava ‘o totongi ‘a e no ki Tu’apule’anga, pea fiemalie pe moe kakai totongi tukuhau

‘Oku ‘iai ‘a e ngaahi no ‘a e Pule’anga ki tu’apule’anga, tautefito ki he no ki Siaina, ‘a ia ‘oku fiema’u ke ta fakafoki ‘o kamata ‘i he ta’u fakapa’anga 2023-2024. ko e ngaahi mo’ua no kotoa, ‘oku fe’unga pea moe \$489 miliona, pe ko e 37% ‘o ‘etau koloa. ko e mou’a no ki tu’apule’anga ‘oku fe’unga ia moe \$422 miliona pe ko e 86% ‘o e ngaahi mo’ua no, pea ko e

toenga \$67 miliona, pe ko e 14% ko e no fakalotofonua. ko e no fakalukufua ke totongi ki tu'apule'anga 'oku 50% ia 'o e 'etau koloa fakalukufua (GDP), 'o laka ia he 40% oku talamai 'e he IMF, ke ngata ai.

Ko e no ke totongi he Ta'u Fakapa'anga 2023-2024 ko e \$50 miliona pea ko e \$47.3 miliona ai ko e no ke totongi ki tu'apule'anga, pea ko e \$45 miliona ko e no ke totongi ki Siaina. ko e katoa 'o e no ke totongi ki Siaina ko e \$222 miliona.

Koe me'a 'oku ha mai 'i he Fakamatala Patiseti 2023-2024, ko e toe malohi ange 'a e tanaki 'o e tukuhau, hiki moe ngaahi totongi 'a e Pule'anga, pea to'o moe ngaahi faka'ataa mei he tukuhau, kae lava ke tanaki ha \$393.3 miliona ke faka-pa'anga 'aki 'a e Patiseti pea moe totongi no. 'Oku toe 'iai moe fe'amokaki ko e \$27.2 miliona ke fua, ka 'i he taimi tatau, 'oku toe 'iai moe hulu ia ke tanaki ko e \$25.3 miliona.

Koe fetongi pa'anga, ko e \$2.44 Tonga ki he \$1 Amelika (19/8/23), 'a ia ko e tu'unga ma'ulalo ia kuo a'uki ai 'etau pa'anga, 'o mahino ai 'e toe mamafa ange 'a e koloa hu mai. ko e hikihiki 'a e totongi 'o e koloa 'e nofo pe he 5% pe lahi ange.

'Oku 'ikai ke ho'ata mai 'i he Fakamatala Patiseti 2023-2024 na'e 'osi fai ha ngaue, pe 'e fakahoko ha ngaue, 'aki 'a hono fakalelei 'i 'a e sekitoa 'a e Pule'anga (public sector reFoomu), ke tuku atu ki tu'a ki he sekitoa taautaha 'a e ngaahi ngaue 'oku ne lava, pea mo 'ave ki tu'a mei he Ngaue Fakapule'anga 'a e ngaahi ngaue 'oku natula fakakomesiale, pea mo hono tukutukuhifo 'a e tokolahi 'o e kau ngaue faka-Pule'anga, 'aki hano 'ave kinautolu moe ngaahi fatongia 'oku totonu ke 'ave ki ha ngaahi poate, pe ko e tukuange 'a e ngaahi lakanga 'oku 'ikai ke toe fiema'u. 'Oku 'iai moe faingamalie ke fakasi'isi'i 'a e fakatau moe folau.

'I he'ene tu'u ko ia, 'oku hanga atu 'a Tonga ki he kaha'u fakapa'anga mo faka'ekonomika ta'epau, pea 'oku 'ikai ke taau ki ha Pule'anga kene tukunoa'i. Na'e totonu mo taau pe, ke hanga 'e he Pule'anga 'o tutu'u hifo 'a e ngaahi fakamole 'e ni'ihi kae lava ke mafua fakalelei 'a e ngaahi fakamole he Patiseti pea moe totongi 'o e no. Neongo 'a e kole mei he kau Fakafofonga ke holoki 'a e Patiseti, ka na'e tu'uma'u pe 'a e Pule'anga 'i he lahi 'o e Patiseti 2023-2024, 'o hange ia 'oku tau 'folau' 'i ha 'ataakai 'oku nonga faka'ekonomika, kae hili ko ia, 'oku hanga atu 'a Tonga ia ki he tu'unga 'oku fakatu'utamaki 'i he ta'u 'e 2-3 ka hoko mai.

Koe me'a 'oku fakaloloma, ko e 'iai 'a e mahino 'oku 'iai ha ngaahi faingata'a'ia faka'ekonomika 'oku tu'unuku mai, kae 'ikai ke fakahoko 'e he Pule'anga ha ngaue fakalelei kiai.

Ngaahi Fakamo'oni ki he Makatu'unga Fika 41

1. Fakamatala Patiseti 2023-2024;

Makatu'unga 42: 'Ikai ke tokanga 'a e Pule'anga ke fakalele lelei 'a e ngaue ki he tanuhala, 'a ia kuo 'alu ai 'a e hala ki he tu'unga 'oku toe kovi ange, pea faingata'a'ia aipe 'a e kakai he fefononga'aki, fakatupunga maumau ki he ngaahi me'alele, pea 'e toe fiema'u aipe 'a e pa'anga ia 'oku toe lahi ange ki hono fakalelei'i

Ko'ene tu'u 'i he taimi ni, kuo 'ikai ke lava 'e he Pule'anga 'o fokotu'utu'u fakalelei 'a e polokalama tanuhala, pea hoko ai 'a e fakatonutonu fakalao pea moe kau konitulekitoa, 'i he hili 'a hono kaniseli 'a e ngaahi aleapau na'e 'osi fakamo'oni moe Pule'anga. Na'e toe 'ave ai 'a e ngaue na'e 'osi aleapau'i ia ke fakahoko ia 'e he konitulekitoa na'e 'ikai ke kau he ngaahi aleapau ngaue, 'i he totongi 'oku ma'olunga ange 'i he totongi na'e 'osi aleapau'i.

Koe'uhi ko e 'ikai ke malava 'e he Pule'anga 'o fakalele fakalelei 'a e polokalama tanuhala, na'e toloi ai 'a e hoko atu 'a e ngaue, pea li'aki ai 'a e hono tanu 'o e ngaahi hala, 'o 'alu ai 'a e tu'unga 'oku 'iai ki he tu'unga kovi 'aupito, pea 'e toe lahi ange 'a e ngaue moe pa'anga 'e fiema'u kiai, ke fakalelei'i 'i he kaha'u. Ka 'I he taimi tatau, 'oku tangi mai 'a e kakai, ko e kovi 'a e hala, fakatupunga maumau ki he'enua ngaahi me'alele pea 'ikai ke lelei 'a e fefongonga'aki.

'Oku hoko he 'aho ni ko e palopalema ke veteki, koe'uhi ko e founa na'e fakahoko 'aki hono fakahoko 'o e ngaue ko ia. 'Oku te'eki pe ke malava 'e he Pule'anga 'o solova 'a e palopalema ko ia 'a e 'ikai ke maau 'a hono fakahoko 'o e ngaahi aleapau, pea iku 'o mo'ua ai 'a e Pule'anga, pea 'ikai ha pa'anga fe'unga 'e teuteu ki he tanuhala.

Koe fatongia 'o e Pule'anga ke fakahoko fakalelei 'a e ngaahi ngaue ko ia fekau'aki moe hala, uafu moe mala'e vakapuna, koe'uhi ko'enua mahu'inga ki he fefononga'aki moe langa

faka'ekonomika. 'Oku te'eki pe lava ke toe hoko atu moe polokalama tanu hala iiki moe ngaahi kolo, pea 'oku hoko ai 'a hono toe li'aki moe ngaahi hala ko ia.

'Oku to nounou leva 'a e faifatongia 'a e Pule'anga 'i he fakahoko 'o e ngaahi ngaue mahu'inga ko'eni. 'Oku toe toloi loloa ange 'a e tanu hala 'a e ngaahi tokoni mei muli (donors) ki he Vava'u, Ha'apai mo 'Eua, ko e 'ikai malava ke fakalele fakalelei 'e he Potungaue ki he Ngaahi Ngaue Lalahi, 'a e ngaue tanu hala. 'Oku toe ha mai mei he ngaahi Lipooti 'o e 'A'ahi Fale Alea 2022 mei he ngaahi vahenga, 'a ia ko e konga pe 'eni 'o e ngaahi lipooti 'a e vahenga 'oku fakapipiki atu, 'a e launga 'a e kakai 'i he ngaahi vahenga lahi ki he 'ikai ke fakahoko lelei 'a e tanu hala pe ko e li'aki 'a e ngaahi hala 'ikai ke tanu, 'o hange ko ia ko e palomesi na'e fai, 'i he polokalama tanu hala 'a e Pule'anga.

'Oku ha mai mei he tohi fehu'i moe tali mei he 'Eiki Minisita Pa'anga, 'I he'ene tali 'I he 'aho 17 Ma'asi, 2023, ki he Tohi Fehu'i 'o e 'aho 7 'o Ma'asi, 2023, 'oku 'iai 'a e \$975,562.31, ko e tanaki mei he ngaahi kolo ke valita'aki honau ngaahi hala. Na'e tanaki 'a e pa'anga ko'eni 'o fakahu ki he Fale Pa'anga, mei he ngaahi kolo 'e 20. 'Oku a'u ki he 'aho ni, 'oku te'eki pe ke fakahoko 'e he Pule'anga 'a e ngaue ki hono valita 'o honau ngaahi hala.

Ngaahi Fakamo'oni ki he Makatu'unga Fika 42

1. Lipooti 'A'ahi Fale Alea – Tongatapu 1, Tongatapu 4, Launga ki he Tanu Hala, Tongatapu 4, Tongatapu 5, Tongatapu 6, Ha'apai 12, Vava'u 14, Niua 17
2. Tohi Fehu'i, 8 Ma'asi, 2023 moe Tohi Tali mei he 'Eiki Minisita Pa'anga, 17 Ma'asi, 2023
3. Ngaahi 'Ata

Makatu'unga 43: 'Ikai ke lava 'e he Pule'anga 'o fakalele lelei 'a e polokalama toli, pea kuo uesia ai 'a e kau 'a Tonga ki he ngaue toli, pea toe tuai ai 'a e unu 'a Tonga ki he ngaahi polokalama ki he kau ngaue 'oku 'iai 'a e taukei ngaue, ke ma'u ai ha faingamalie 'o e kakai 'o e Fonua

Na'e 'iai 'a e Lipooti fekau'aki moe fakalelei 'oku fiema'u ke fakahoko ki he toli fo'i'akau 'i 'Aositelelia 'i he 2017, pea na'e 'ikai ke tali ia 'e he Pule'anga ke fakahoko 'a e ngaahi me'a na'e fokotu'u mai 'e he Lipooti, 'o a'u mai ki he 'aho ni. Kuo ha hono ola 'i he a'u ki he toko 588 he ta'u 2021-2022, 'a e tokolahi 'o kinautolu 'oku nau hola 'i 'Aositelelia, pea 'e 'alu pe

‘a e fika ke toe tokolahi ange, ‘o hange ko ia ko e Lipooti ‘a e Potungaue ki he Ngaahi Ngaue Fakalotofonua 2021-2022, peesi 26.

Koe tu’unga ko ia ‘o e tokolahi ‘o kinautolu mei Tonga ni, ‘oku nau kau atu ki he toli fo’i’akau, ‘oku uesia ‘a hono fiema’u ‘o e kau ngaue Tonga, koe’uhi ko e lahi ‘o e hola ‘o maumau ai ‘a e visa, pea ‘ulungaanga kovi ‘a e kau ngaue ‘i he ngaue’anga.

‘Oku ne uesia ai ‘a e ongoongo ‘o Tonga, pea uesia ai ‘a e tokolahi ‘oku fie ‘ave ‘e he ngaahi faama ‘o ‘Aositelelia, pea mole ai ‘a e faingamalie ‘o e ngaahi famili tokolahi. ‘Ikai ngata ai, ‘e lava ke mole ai ‘a e ngaahi faingamalie ‘o kinautolu tenau ala lava ke ma’u ngaue ‘i he ngaahi polokalama ‘oku fiema’u ai ‘a e taukei ngaue (semi-skilled moe skilled) ‘o hange ko ia ko e Pacific Australia Labour Mobility Program pea moe Pacific Engagement Visa, ‘a ia ‘e ala lava ai ‘a e konga lahi ‘o kinautolu ‘oku ‘iai honau ngaahi tu’unga fakaako mo taukei ngaue.

‘Oku ‘ikai foki ke ha mai ‘oku liliu ‘a e founa ‘oku fakalele ‘aki ‘a e ngaahi polokalama toli. ‘Oku fiema’u ke kau ‘a e ngaahi kolo pea moe ngaahi kupu fekau’aki ‘i hono fakalele ko ia ‘o e polokalama, ‘o hange ko ia ‘oku ha he Lipooti ki he Kau ‘a Tonga he Polokalama Ngaue Fa’ahi Ta’u ‘a ‘Aositelelia 2017 pea moe Ngaahi Tu’utu’uni ki he Ulungaanga 2021.

‘Oku ‘ikai ke ha mai mei he ngaahi lipooti ‘a e Potungaue ‘oku ‘iai ha polokalama ngaue ki he ‘oua ‘e hoko ‘a e maumau ‘a e famili, pe ha ngaue fakalelei ki he ngaahi famili kuo ‘osi maumau. ‘Oku ‘ikai foki ke ‘iai ha polokalama fakalelei ia ke fai ai ha fengaue’aki moe kakai Tonga ‘o ‘Aositelelia kenau mahino’i ange ‘a e ngaahi naunau ‘o e polokalama toli pea moe tokoni totonu oku totonu kenau fai, ke ‘oua ‘e maumau’i ‘e he kau ngaue ‘a ‘enau visa moe ngaahi tu’utu’uni ‘o e polokalama toli, pea pehe foki ki he kakai ‘i Tonga ni, kae lava ‘o faingofua hono fakalele ‘o e polokalama toli.

Ngaahi Fakamo’oni ki he Makatu’unga Fika 43

1. Lipooti ki he Kau ‘a Tonga ki he Ngaue Fakafaha’ita’u ‘i Aositelela; 2017 peesi 54-62;
2. Lipooti Fakata’u ‘a e Potungaue ki he Ngaahi Ngaue Fakalotofonua, 2021-2022, peesi 26;
3. Ngaahi Tu’utu’uni Faka’ulungaanga ki he Kau Ngaue Fakafaha’ita’u; 2020;

Makatu'unga 44: 'Ikai ke lava 'e he Pule'anga 'o fakahoko fakalelei 'a hono fatongia ko e 'pule' ko'ene fai 'eia 'a e ngaahi fatongia 'oku 'ikai totonu kene fai

Koe fatongia 'o e Pule'anga ko e pule, pea feinga ma'u pe ke 'ata ki tu'a, taau pea taliui ki he'ene fai fatongia ko e pule. 'I he'ene pehee, 'oku 'ikai ke 'iai ha fatongia fakalele pisinisi ia 'o e Pule'anga. Ko hono fatongia ke vakai'i ma'upe 'oku fakahoko 'a e ngaue ki he lelei fakalukufua 'a e kakai. 'I he'ene pehe, na'e totonu kene fai mo tuku ki tu'a 'a e ngaahi ngaue fakapisinisi kotoa pe 'oku mahino 'oku malava 'ehe sekitoa taautaha, kau ai 'a e folau vakapuna sivile fakalotofonua, folau vakatahi, kongā 'o e ngaahi ma'u'anga vai 'i he 'otu motu, tokanga'i mo fakalele 'o e maketi, tokanga'i mo fakalele 'a e koloa fale ngaue, 'o hange ko ia ko e To Folofola mei he Taloni 'i he 'aho 11 Sanuali 2022. 'I he'ene tu'u 'i he taimi ni, 'oku ne kei fakahoko pe, pea 'oku fepaki ia moe To Folofola.

'Oku totonu ke faka'ehi'ehi 'a e Pule'anga mei he kau he fakalele sipoti, ngaahi poloseki, ngaahi kautaha, memipa he sino 'oku fepaki moe fatongia, ngaue'aki 'a e mafai ke ma'u ai ha me'a 'a e ngaahi maheni, famili moe kulupu 'oku kau kiai.

'Oku 'ikai leva ke fakahoko lelei 'a e fatongia ke pule mo siofi 'a e ngaue 'a e sekitoa taautaha moe sosaieti, ke tokanga ki he taliui kakato, 'ata ki tu'a 'a e ngaue, taau pea moe fakapapau'i 'a e malu moe hao, pule 'a e lao, ngaahi ngaue lalahi mo ha 'ataakai 'oku pule'i lelei ki he langa fakalalakaka faka'ekonomika.

Ngaahi Fakamo'oni ki he Makatu'unga Fika 44

1. To Folofoa mei he Taloni, 11 Sanuali 2022;

Makatu'unga 45: 'Ikai ke ngaue 'aonga mo ngaue fakalelei 'aki 'e he Pule'anga 'a e tokoni fale koniteina mei he Pule'anga 'o e Lepapulika 'o e Kakai 'o Siaina kiate kinautolu na'a nau uesia 'i he sunami pe masivesiva ange

Na'e foaki mai 'a e ngaahi fale koniteina 'e 200 tupu 'e he Lepapulika 'o Siaina, ke tufa ki he ngaahi famili na'e uesia 'e he sunami 'i Tongatapu, Ha'apai mo 'Eua. ko e 'uhinga 'eni kenau nofo fakataimi ai, kae langa honau ngaahi fale nofo'anga.

Koe me'apango ia ko 'ene kei tu'una atu 'i he Uafu ko Vuna, 'a e tokoni ni, pea 'ikai ngata ai ko e hoko 'a e vela 'o maumau ai 'a e konga 'o e koloa ni. Kapau na'e 'ikai ke ngaue'aki 'e he ngaahi famili na'e uesia 'e he sunami, pea tufa leva ki he ngaahi famili 'oku masivesiva, he tenau fiema'u ke ngaue'aki.

Ko 'ene tu'u he taimi ni, 'e 'ikai ke toe lava ia ke ngaue'aki 'a e konga he kuo popo moe ta'e'aonga 'a e konga lahi 'o e tokoni. 'Oku 'iai 'a e konga 'oku kei tuku atu ia 'i he feitu'u 'oku ngali e langa ai 'a e ngaahi fale ki Mango pea moe 'elia 'o e Tonga Side School, 'i Havelu, pea moe ngaahi feitu'u kehekehe pe.

'Oku maumau leva 'a e tokoni 'ofa pehe. 'Oku ala maumau ai hotau va moe Pule'anga 'o e Lepapulika 'o e Kakai 'o Siaina, 'i hono maumau'i pehe'i 'a e tokoni.

Na'e 'iai tohi fehu'i ki he 'Eiki Minisita ki he Fakamatala'ea, Ma'u'anga Ivi, Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula, 'Atakai, Feliuliuaki 'a e 'Ea mo Fetu'utaki, fekau'aki moe tu'unga 'oku 'iai 'a e ngaahi fale ni, ka na'e 'ikai ke 'iai ha'ane tali kiai.

Ngaahi Fakamo'oni ki he Makatu'unga Fika 45

1. Tohi Fehu'i ki he Potungaue Fakamatala'ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokangaekina Ngaahi Fakatamaki, 'Atakai, Fetu'utaki, Feliuliuaki 'a e 'Ea, 22 Me 2023
2. Ngaahi 'ata 'o e ngaahi fale sunami

Makatu'unga 46: Ta'etokanga 'a e Pule'anga ki he 'ofa mei he ngaahi Fonua muli ki Tonga, 'o 'ikai ke fokotu'u 'a e 'aho fakamanatu 'a e 'Ofa mai 'a e Kau Tonga 'i Muli ki Tonga, 'a ia na'e 'osi fakatokanga'i 'e he Fale Alea pea tuku ki he Pule'anga, ke faiki aiha ngaue, pea fakahoko 'a e 'a'ahi 'a e Kau Fale Alea ki he kainga Tonga 'oku nau 'i he ngaahi Fonua muli, 'a ia na'e 'osi fakaha 'e he 'Eiki Palemia 'e fakahoko

Na'e tohi mai ki he Fale Alea 'a e kau fakafofonga 'o e kau Tonga 'oku nau nofo 'i muli, lolotonga 'a e 2022, ke fai mu'a ha ngaue ki he fakafoki 'o 'enau tangata'i Fonua Tonga. Na'a nau toe fokotu'u mai ke 'ai mu'a ha 'aho fakamanatu 'o e 'Ofa mei Muli 'a e kakai Tonga, koe'uhi ko e ta'u kotoa 'oku lakahake 'i he \$400 tupu miliona, 'oku 'ofa mai 'aki 'e he kakai

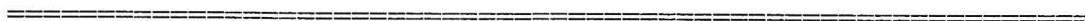
Tonga nofo muli ki he ngaahi famiili 'i Tonga. 'I he talanga 'i Fale Alea, 'i he 'aho 24 'Okatopa 2022, na'e loto ai 'a e Pule'anga ke fakahoko ha 'aho pehe 'i Tisema 2022, pea ke lava atu 'a e kau Fakafofonga kenau fe'iloaki mo honau kainga 'i muli, koe'uhi ko e 'ofa mo 'enau tokoni mai ki Tonga ni, 'i he lolotonga 'a e Ta'u Fakapa'anga 2022-2023 (Miniti 'o e Fale Alea, 24 'Okatopa, 2022).

'Oku mahu'inga 'aupito 'a e kole ni, ko e tauhi va, he ko e taimi 'oku hoko ai 'a e faingata'a, 'oku alanima mai 'a e kakai Tonga nofo muli. 'Oku a'u ki he 'aho ni, 'oku te'eki pe ke fakahoko 'e he Pule'anga ha ngaue ke fakahoko 'a e 'Aho 'o e 'Ofa mei he kakai muli. 'Oku mole ai 'a e falala mai 'a e kakai Tonga nofo 'i muli ki he Pule'anga pea uesia ai 'a e va ngaue 'a e kakai 'i muli, pea mo honau ngaahi Vahe Fonua.

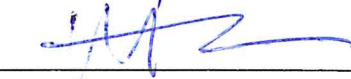

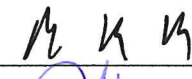
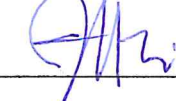

'Oku mahu'inga 'a e tauhi va 'a e Pule'anga ki he kakai muli, neongo 'oku 'ikai kenau fili 'i Tonga ni, ka 'oku nau 'omai 'a e pa'anga lahi ki he ngaahi famiili moe ngaahi kupu fekau'aki ke fakahoko 'aki 'a e langa fakalakalaka faka'ekonomika moe fakasosiale, pea mo to'o ai 'e he Pule'anga 'a 'ene tukuhau, tute moe ngaahi totongi. 'Oku ta'efe'unga leva ia ke ta'efai ha ngaue ki ha kole pehe mei he kakai Tonga nofo muli.

Ngaahi Fakamo'oni ki he Makatu'unga Fika 46

1. Miniti 'o e Fale Alea, 24 Okatopa 2022, peesi 46-51

FOKOTU'U KE FAKAHOKO HA PALOTI KE FAKAMALOLOO'I 'A E PALEMIA

HINGOA 'O E HOU'EIKI MEMIPA	FAKAMO'ONI	'AHO NA'E FAKAMO'ONI HINGOAAI
1. Hon. 'Uhilamoelangi Fasi		14/06/2023
2. Hon. Mateni Tapueluelu		14/06/2023
3. Hon. 'Aisake Valu Eke		14/6/2023
4. Hon. Taniela Fusimalohi		14/6/2023
5. Hon. Mo'ale Finau		14/6/2023
6. Hon. Paula Piveni Piukala		14/06/2023
7. Hon. Vatau Hui		14/06/2023
8. Lord Kalanivalu Fotofili		
9. Lord Tu'ilakepa		
8 ~~10~~ . Lord Tu'ivakano		14/6/23
9 ~~11~~ . Lord Nuku		14/6/27
10. Kapeli Lanumata		16/8/2023